І. К. СВЄШНІКОВ

МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК „КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ”

МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК
«КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ»

І. К. СВЄШНІКОВ

МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК „КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ"

ПУТІВНИК

МУЗЕЙ-ЗАПОВЕДНИК «КАЗАЦКИЕ МОГИЛЫ»

ПУТЕВОДИТЕЛЬ

«COSSACKS' TOMBS» MUSEUM-PRESERVE

GUIDE-BOOK

*

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1990

ББК 63.3(2Ук-4Ро)
С24

Путівник по музею-заповіднику — козацькому меморіалу, створеному на місці Берестецької битви 1651 р., знайомить з подіями героїчної боротьби козаків та селян проти шляхетського поневолення, із побудованими тут пам'ятниками, експозицією діючого музею.

Автор — відомий вчений-археолог, провідний науковий працівник Інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук.

Путеводитель по музею-заповеднику — казацкому мемориалу, созданному на месте Берестецкой битвы 1651 г., знакомит с событиями героической борьбы казаков и крестьян против шляхетского порабощения, с построенными здесь памятниками, экспозицией действующего музея.

Автор — известный ученый-археолог, ведущий научный сотрудник Института общественных наук АН УССР, доктор исторических наук.

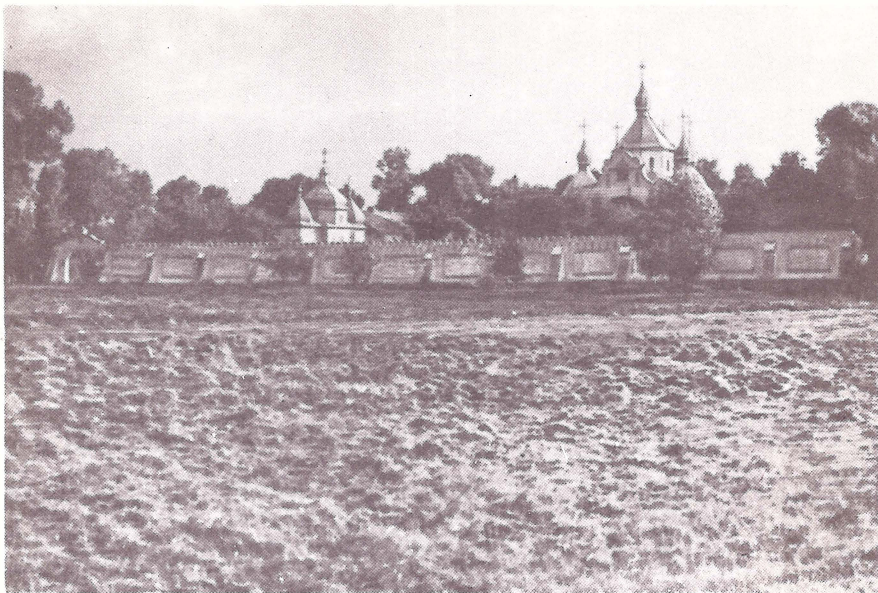
Рецензент
доктор історичних наук
Г. Я. Сергієнко

Художнє оформлення
І. П. Плесканка

Редактор
О. Т. Мигаль

С $\frac{0503020902\text{-}066}{М214(04)\text{-}90}$ 6-90

ISBN 5-7745-0247-3

Загальний вигляд музею-заповідника
Общий вид музея-заповедника
General view of the Museum-Preserve

Бій козаків із шляхетським військом
Худ. В. Полтавець

Бой казаков со шляхетским войском
Худ. В. Полтавец

"Cossacks Fighting a Battle with the Polish Gentry Army"
V. Poltavets, painter

Кам'яні хрести в урочищі Монастирщина
на місці поховання козаків

Каменные кресты в урочище Монастырщина
на месте захоронения казаков

Stone crosses in the Monastery Area Reservation,
on the spot where Cossacks were laid to rest

Саркофаг з останками козаків та селян,
полеглих у Берестецькій битві 1651 р.

Саркофаг с останками казаков и крестьян,
погибших в Берестецкой битве 1651 г.

Sarcophagus containing the remains of Cossacks and peasants
fallen in battle at Berestechko in 1651

ВСТУП

Далеко від великих міст і гомінливих шляхів, у затишному куточку Малого Полісся, в районі сполучення трьох областей — Волинської, Львівської та Ровенської, розташовані три населені пункти: Берестечко, Пляшева, Острів, а між ними за зеленою стіною дерев — заповідник «Козацькі могили». Є якась велика сила у цих назвах: вони притягують до себе десятки тисяч людей з різних куточків нашої Батьківщини. Адже ж немає навкруги нічого надзвичайного: ані старовинних палаців чи замків, ані розкішних парків чи мальовничих гір — лише поля й ліси та зелені луки на болотах. Проте саме тут, у цих священних для українців місцях, змагалися і гинули колись за волю народу наші славні предки. Тут легко перенестися уявою в бурхливе сімнадцяте століття, серцем торкнутися героїки давніх часів, коли Україна, зрошена кров'ю кращих своїх синів, лише у жорстокій борні з польськими й українськими магнатами бачила можливість поліпшити власну долю, завоювати для народу вільне життя.

Влітку 1651 р. на полях сіл Пляшева і Острів (теперішній Червоноармійський район Ровенської області) відбулась одна з найбільших битв другого періоду Визвольної війни українського народу проти шляхетського поневолення 1648—1654 рр. Доведений до відчаю потрійним (соціально-економічним, національним та релігійним) гнітом, народ піднявся проти своїх гнобителів — шляхти і католицького духівництва. На чолі цього найбільшого з усіх народних повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., яке переросло у Визвольну війну, став мудрий політик, здібний полководець — гетьман Богдан Хмельницький. На початку 1648 р. він вигнав із Запорізької Січі шляхетський урядовий гарнізон, уклав союз із кримським ханом Іслам-Гіреєм III і розпочав підготовку до рішучої збройної боротьби з польсько-шляхетськими військами. 16 травня 1648 р.* військо Богдана Хмельницького, підсилене реєстровими козаками, які перейшли на бік пов-

* Тут і далі всі дати подано за новим стилем.

станців, повністю розбило під Жовтими Водами частину королівського війська, очолюваного Стефаном Потоцьким, а 26 травня під Корсунем розгромило головні шляхетські сили під проводом великого коронного гетьмана Міколая Потоцького та польного гетьмана Мартина Калиновського (обидва потрапили в козацький, а відтак у татарський полон). На початку вересня 1648 р. нове шляхетське військо, в якому було понад 40 тисяч чоловік, під командуванням трьох польських магнатів — Домініка Заславського-Острозького, Миколи Остророга та Олександра Конецпольського — з'єдналося з військом воєводи руського князя Яреми Вишневецького і прибуло під Пилявці (тепер Хмельницької області). Бої шляхетської армії з козацько-селянським військом Богдана Хмельницького закінчилися 24 вересня блискучою перемогою повстанців. Їм відкрилася дорога на Львів і далі углиб Польщі. Після облог Львова і Замостя, знятих за наказом Богдана Хмельницького, у листопаді 1648 р. тимчасово було припинено воєнні дії, і війська повернулися на Україну.

Український народ прагнув скинути шляхетське ярмо і вбачав свій єдиний вихід у продовженні збройної боротьби. Навіть польські магнати, зокрема великий канцлер литовський Станіслав Альбрехт Радзивілл, розуміли справжню причину війни на Україні. У своєму діаріуші (літопису) він писав: «Хоч і в інших монархіях бувають бунти, ніде, однак, такий великий не поставав, як у нас в Польщі. Бо ніде так не гноблять підданих, як у нас. Було у нас раніше гноблення убогих, тепер же сталося гноблення ними багатих, і як раніше пани всілякими способами витискали кров зі своїх селян, так потім сталося навпаки». Шляхта ж не хотіла відмовитися від своїх привілеїв. У 1649 р. війна вибухнула з новою силою. На початку липня війська Богдана Хмельницького і кримського хана Іслам-Гірея III оточили фортецю у Збаражі на Тернопільщині, де замкнулося десять тисяч шляхетського війська на чолі з Яремою Вишневецьким. У запеклих боях під Збаражем серед багатьох загинули також козацькі полковники Бурлай, який раніше прославився здобуттям Сінопа, та Станіслав Мрозовицький, відомий Морозенко, чий образ оспівано у народній пісні:

Ой Морозе, Морозенку, ти ж славний козаче,
За тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче...

Одночасно з облогою Збаража козацько-селянське та кримське війська 15—16 серпня 1649 р. оточили польсько-шляхетську армію короля Яна Казимира під Зборовом (тепер Тернопільської області). Через зраду підкупленого королем хана Богдан Хмельницький змушений був задовольнитися підписанням з королем Зборівського договору, чим і завершився перший період Визвольної війни. Кількість реєстрових козаків зросла до 40 тисяч чоловік, королівським військам заборонялося перебувати у східній частині України, що знаходилася під контролем козацьких полків; король змушений був оголосити амністію всім учасникам повстання, в тому числі шляхтичам православного і католицького віровизнань, які воювали проти нього у складі козацько-селянської армії. Він також обіцяв розглянути на найближчому сеймі питання про ліквідацію унії. Незважаючи на деяке полегшення долі трудового українського народу, Зборівський договір не приніс йому звільнення від гніту. Він дозволяв шляхтичам — власникам маєтків на Україні — повертатись у свої села і змушувати селян виконувати панщизняні повинності. Через це у багатьох селах вибухали повстання проти гнобителів.

Український народ прагнув волі, а шляхтичі, фактично втративши свої маєтки, вимагали від короля нової війни, щоб відновити своє панування і старі порядки.

У грудні 1650 р. королівський сейм вирішив розпочати війну. Він уповноважив короля збільшити кількість війська до 51 тисячі чоловік і скликати у відповідний час посполите рушення (загальне ополчення шляхти). У лютому наступного року на Поділля виступило дванадцятитисячне військо під командуванням польного гетьмана Мартина Калиновського. Вночі з 19 на 20 лютого, порушуючи Зборівський договір, воно несподівано напало на козаків у містечку Красне. Гетьман Калиновський, знищуючи на своєму шляху Шаргород, Мурахву, Ямпіль і розташовані там козацькі гарнізони, з боями дійшов до Вінниці, де дорогу йому заступив вінницький полковник Іван Богун. Важкі бої під Вінницею підірвали сили армії Калиновського і примусили її відступати на захід. Слідом за відступаючими посувалися козацькі війська, не даючи перепочинку ворогові. Втрачаючи у постійних боях людей, коней, гармати, обоз з запасами провіанту, залишки війська Калиновського (близько 7 тисяч чоловік) у травні 1651 р. поблизу Добротвора

(тепер Львівська область) з'єдналися з основними королівськими силами. Цими подіями фактично розпочався другий період Визвольної війни.

Довідавшись про поразку армії Калиновського, король Ян Казимир розіслав до шляхти мобілізаційні листи, а 17 травня 1651 р. прибув у Сокаль (тепер Львівської області), де влаштував військовий табір і протягом місяця збирав та впорядковував свої війська.

Королівське військо складалося з регулярних частин (підрозділів), німецьких найманців та посполитого рушення, окремі загони якого прибували з великим запізненням і без належного порядку. На боці короля були ще й приватні війська магнатів. Ймовірно, загальна чисельність війська становила 150 тисяч чоловік, а якщо врахувати озброєну і здатну до бою челядь,— то, мабуть, сягала й 200 тисяч.

16 червня все королівське військо у величезному неладі рушило з-під Сокаля до Берестечка. За ним тягнувся обоз у півмільйона возів, лише коней у війську, як вважають історики, було півтора мільйона. 19 червня король прибув до Берестечка. Його війська переправилися на правий берег Стиру і влаштували тут укріплений табір.

Хмельницький зі своїми військами знаходився тоді під Збаражем, а відтак перейшов під Колодне поблизу Вишнівця (тепер Тернопільської області). Тут, на Колодненському полі, він збирав і впорядковував війська та очікував свого сумнозвісного союзника — хана Іслам-Гірея III, який, погодившись прибути на допомогу, вимагав від Хмельницького не розпочинати військових дій проти короля до підходу татарів. Жодні тогочасні джерела не дають достовірних даних про кількість козацько-селянського війська Хмельницького. Воно могло нараховувати десь 120—140 тисяч чоловік. До королівського табору доходили чутки про те, що Хмельницький поділив повстанців на 12 полків по 12 тисяч чоловік у кожному і намагався збільшити чисельність козацької кінноти.

Біля Колодного гетьман скликав загальну раду повстанців, на якій його намір продовжувати війну з королем було схвалено. Дочекавшись прибуття кримського хана на чолі близько 28 тисяч воїнів, козацько-селянські і татарські війська рушили назустріч королівській армії. Перше зіткнення з нею відбулося 28 червня, друге — 29 червня. А наступного дня відбулася битва, під час якої татари втекли з поля бою, за-

Місце переправи козацького війська 10 липня 1651 р.
Место переправы казацкого войска 10 июля 1651 г.
Place of fording of the Cossack army on the 10th of July 1651

хопивши у полон Богдана Хмельницького. Через таку підступну зраду козацько-селянським військам довелося відступити на територію теперішнього села Острів, де вони збудували укріплений табір і протягом десяти днів його обороняли. Обраний наказним (тимчасовим) гетьманом, полковник Іван Богун розробив план відступу армії через болота правого берега ріки Пляшівки, який вдалося здійснити лише частково: більшість козацьких полків переправилися через річку, однак повстанці зазнали великих втрат. Здобиччю шляхти стали весь обоз і артилерія.

Козаки й повстанці, вийшовши з оточення, знову почали об'єднуватись у полки під проводом Богдана Хмельницького, який звільнився з полону. Незважаючи на фактично програну Берестецьку битву, гетьман не втратив авторитету серед народу, який бачив у ньому борця за його інтереси, вірив йому.

«На розвідках». *Худ. І. Їжакевич*
«В разведке». *Худ. И. Ижакевич*
"Reconnoitring". *I. Izhakevych, painter*

Уже через два місяці після Берестецької битви королівські війська під Білою Церквою зустріли настільки численні й добре озброєні козацько-селянські полки, що не наважилися атакувати їх і запропонували мирні переговори. 28 вересня 1651 р. вони завершилися підписанням Білоцерківського договору.

Берестецька битва була етапною віхою на шляху до видатної події, якою завершилася Визвольна війна,— Переяславської Ради 1654 р., що прийняла історичне рішення про возз'єднання України з Росією.

Близько 340 років тому під Берестечком відгриміли гармати, віддзвеніли шаблі. Поля, колись щедро политі людською кров'ю, перетворились у мирні колгоспні лани. Та на берегах Стиру й Пляшівки ще й досі збереглися сліди тих буремних подій, а народ віками свято береже пам'ять про героїзм кращих своїх синів, які у бурхливі роки Визвольної війни віддали тут своє життя в одчайдушній борні проти шляхетського панування. Не забули нащадки, що тут, на полях під Берестечком, вирішувалася доля українського народу, а їхні предки гинули у боротьбі за скинення панського ярма.

Для вшанування героїв Берестечка поблизу місця битви у 1910—1912 рр. збудовано архітектурний комплекс «Козацькі могили», що, відповідно до рішення уряду УРСР, у 1966 р. став музеєм-заповідником — відділом Ровенського краєзнавчого музею.

З 1970 р. місце битви досліджує археологічна експедиція Ровенського краєзнавчого музею. У 1973 р. окремі об'єкти на цій території (козацька переправа, озерце «Козакова Яма», місце захоронення загиблих козаків) рішенням виконкому Ровенської обласної Ради народних депутатів взято під державну охорону як пам'ятки історії українського народу. Щороку десятки тисяч людей відвідують ці місця, вшановують пам'ять полеглих, виявляють бажання дізнатися про події, що відбулися тут влітку 1651 р.

МІСЦЕ ТАБОРУ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКИХ ВІЙСЬК

Ліворуч шосейної дороги Берестечко—Дубно на правому березі Стиру ще наприкінці XIX ст. можна було бачити рештки земляних укріплень, що залишилися від побудованого тут у червні 1651 р. табору польсько-шляхетських військ. Сьогодні ця територія передмістя Берестечка—Піски повністю забудована, і залишки колишніх фортифікацій вже непомітні. Як можна судити з коротких згадок у листах учасників та виготовленого у XVII ст. для королівської канцелярії плану Берестецької битви, табір у формі прямокутника із заокругленими кутами займав доволі велику територію і, згідно з тодішніми правилами

фортифікації, був з трьох боків захищений земляним валом і декількома ровами, а з четвертого (західного) боку — річкою Стир. Вздовж валу було розташовано 12 редутів для обстрілу передпілля табору. В'їзд через прохід у валі знаходився зі східного боку. З Берестечком табір з'єднував міст через Стир.

Майже в центрі укріпленої площі стояли намети короля та його найближчого оточення, обабіч було відведено місця постою полків королівської армії, німецьких найманців та військ окремих магнатів. За порядком у розташуванні військ стежив призначений королем урядник — обозний. Один із шляхтичів у листі з-під Берестечка висловлював обурення тим, що окремі полки не підпорядковуються наказам обозного, і кожний стає там, де йому заманеться. Ще менш дисциплінованим виявилося посполите рушення, яке відмовилося переправлятися через Стир і, розташувавшись на лівому березі річки, вимагало переїзду короля до шляхетського неукріпленого табору, посилаючись на давні звичаї, за якими армією повинні командувати гетьмани, а король — посполитим рушенням. Відмова короля залишити регулярні війська обурила шляхту, але після паніки, викликаної чуткою про переправу татар через Стир, посполите рушення спішно перейшло на правий берег річки у королівський табір.

Склад зібраної у таборі під Берестечком королівської армії не був однорідним. Крім регулярних королівських полків, що складалися в основному зі шляхтичів із корінної Польщі і Литви, тут були німецькі найманці, шляхта з усіх кінців Польщі, об'єднана в полки посполитого рушення, приватні війська польських магнатів, а також таких українських панів, як воєвода київський Адам Кисіль, князь Самуїл Карл Корецький, волинський підстолій князь Хома (Томаш) Козика, воєвода руський князь Ярема Вишневецький, київський каштелян Бжостовський, ротмістр Балабан та багато інших. Незважаючи на своє українське походження та православне віровизнання, ці пани вірно служили шляхетській справі і воювали проти свого народу.

Класові інтереси привели у цей табір також декого з представників козацької верхівки — Середу, Забузького, Яська Ясноборського, Янсуля і Ганжу, а згодом (під час Берестецької битви) і переяславського полковника Михайла Крису. Вони були найактивнішими розвідниками королівського війська, знищували козацькі загони, приво-

дили у табір полонених козаків для допитів, тортур і страти, за що одержували від короля щедру нагороду. Активно підтримували короля і шляхту українські священики-уніати на чолі з колишнім ігуменом Холмського василіанського монастиря Яковом Сушею. Відібравши від православних так звану чудотворну ікону Холмської Богоматері, Яків Суша з іншими уніатськими священиками прибув до короля і щоденно перед цією іконою відправляв молебні за перемогу шляхтичів над повсталим проти їх гніту українським народом. Він же після Берестецької битви відправив перед іконою Холмської Богоматері у присутності короля і магнатів урочисте богослужіння та відспівав гімн-подяку за перемогу. У Берестецькому таборі намет з поставленою на вівтарі іконою та намет Суші знаходились безпосередньо поруч з королівською резиденцією. За зраду інтересів українського народу Суша одержав щедру нагороду: після битви король призначив його єпископом і підпорядкував йому всі відібрані від православних церкви Холмської єпархії.

Погано організована королівська розвідка не давала шляхті достовірних даних про військові плани Богдана Хмельницького. Натомість гетьман був добре інформований місцевим населенням про пересування королівського війська і для дезорієнтації ворога поширював чутки про свої наміри відводу військ на схід України. Очевидно, за його дорученням 20 червня під Берестечко до короля прибули делегації ченців з Почаївського монастиря і міщан із Вишнівця. Вони просили захисту від королівських військ, що будуть проходити через Почаїв і Вишнівець, переслідуючи відступаючу армію Богдана Хмельницького. Як випливає зі свідчень захоплених у полон козаків і татарів, Хмельницький хотів, щоб королівська армія вийшла з табору, бо під час маршу, зокрема на переправах, її легше було б перемогти. Під впливом усіх цих чуток король наказав військам 27 червня залишити Берестецький табір і вирушити під Дубно, де він сподівався заступити шлях Хмельницькому в його просуванні на схід. Однак того ж дня колишній реєстровий козак Забузький з роз'їзду Яреми Вишневецького повідомив про наближення передових татарських загонів. Це змусило короля відкликати назад частину обозу, що вирушила вже в дорогу, і заборонити всім (під загрозою смертної кари) виходити з табору.

Під час збройних сутичок між королівськими і татарськими та ко-

зацько-селянськими військами табір служив надійним місцем відступу полкам магнатів брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського, Станіслава (воєводи подільського) і Міколая Потоцьких, воєводи краківського Станіслава Любомирського, воєводи вітебського Павла Сапєги, Яна (старости яворівського) та Марека (старости красноставського) Собєських, що 29 червня ледве врятувались від повного розгрому. З татарського боку у цій сутичці загинув союзник Богдана Хмельницького мурза перекопський Тугай-бей. За свідченням очевидця, поля між Лешневим і Берестечком після цього бою були вкриті тілами загиблих. Всюди лежали відрубані голови, руки, навпіл перетяті тіла. За неповними підрахунками, лише знатних шляхтичів у цей день полягло понад 300 осіб. Козаки здобули прапор великого коронного гетьмана Міколая Потоцького. Зі значними втратами після бою повернулася шляхта в табір. Після цієї відчутної поразки над табором витало почуття тривоги і непевності за завтрашній день. З валів уважно спостерігали за пересуванням військ Богдана Хмельницького та Іслам-Гірея III. Надвечір поля на південний схід від табору вкрила татарська кіннота, на пагорбки у трьох кілометрах на південь від королівських укріплень все прибували й прибували козацькі полки. Неспокій запанував у шляхетських рядах. Почало сутеніти, коли шляхтичі побачили на полі перед самим табором якусь одиноку постать. Стара жінка брела по полю, інколи нахилялася до землі і щось збирала у горщечки. Озброєний натовп оточив стару. З горщечків, вибитих із рук жінки, висипалися висушені й живі жаби, ящірки, вужі, зібрані, мабуть, для виготовлення ліків за народними рецептами. Забобонний страх охопив шляхтичів. «Відьма, яка чарує поле майбутньої битви»,— гукали вони. І в одну мить стара впала на землю, посічена шаблями. Про цей «геройський» вчинок, якому шляхта надавала особливо великого значення, пишуть у своїх листах з-під Берестечка різні учасники битви і навіть доповідають брату Яна Казимира — королевичу Каролю.

В день битви, 30 червня, король наказав військам вийти з табору, а вздовж валу розставити гусарські списи з червоними стрічками для створення враження, нібито в нього є ще численні військові резерви. Щоб відрізати шляхті дорогу до відступу, за розпорядженням короля було спалено міст через Стир.

Берестецький табір був резиденцією короля і більшості магнатів

до 14 липня, хоча значна частина війська на чолі з Міколаєм Потоцьким, облягаючи з 1 по 10 липня козацько-селянський табір, зайняла підвищення на південь від Острова. На височині між селами Острів і Митниця, де в час битви знаходилася ставка хана Іслам-Гірея III, Потоцький наказав поставити свій і королівський намети. Ян Казимир приїздив сюди двічі на день аж до закінчення облоги.

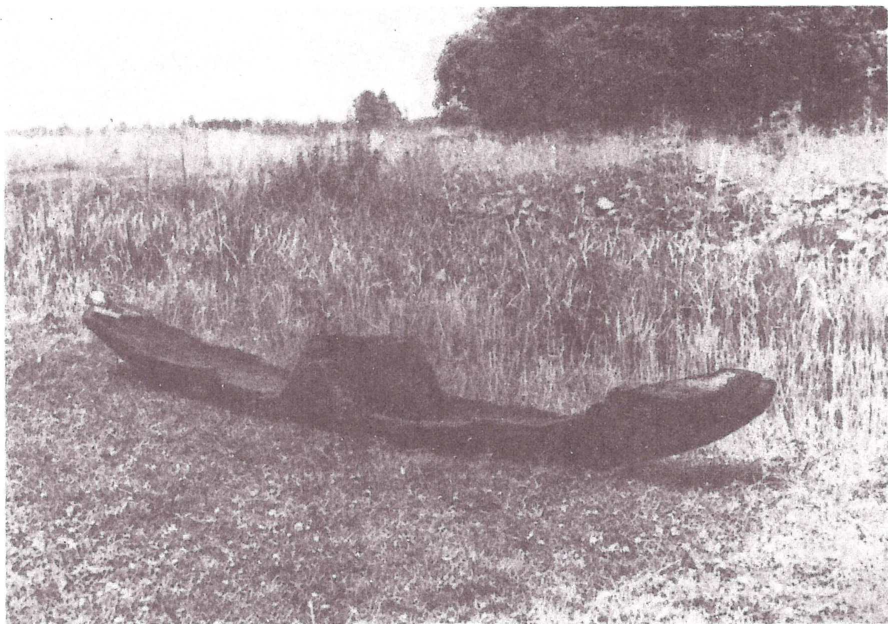
ПОЛЕ БИТВИ

— Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
— Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили...

Т. Г. Шевченко

Наче зелені морські хвилі, колишуться від вітру лани пшениці, ячменю, жита на полях колгоспу ім. Богдана Хмельницького, що доходять на півночі до сіл Солонів і Пляшева, на сході — до Острова, на заході — до Берестечка, на півдні — до Митниці. Повітря над ними перетинають чорні стріли ластівок, поважно летять лелеки, метушаться чайки над невеликими озерцями й болотами. Нашому сучаснику навіть важко повірити, що 340 років тому на цих мирних землях зійшлись у кривавому герці сотні тисяч піших і кінних озброєних людей, тут гриміли гармати, і смерть, мов жниця, збирала свій кривавий урожай. Саме тут відбулася одна з найбільших і найтрагічніших в історії українського народу битва. В ній з обох сторін взяло участь близько півмільйона чоловік.

Ранком 30 червня 1651 р. туман густою пеленою вкрив поля й луги під Берестечком. За висловом очевидців, на віддаль простягнутого списа (близько 4 м) люди не бачили один одного і лише відчували за завісою туману близькість ворога. У білій імлі обидві армії готувались до бою.

Рибальський човен XVII ст.
Рыбачий чёлн XVII в.
Fishing-boat of the 17th

Богдан Хмельницький попередньої ночі, користуючись густим туманом, перевів основну частину свого війська через переправу в Козині і на ранок прибув з нею на поле битви. Його полки зайняли правий фланг об'єднаних козацько-селянських і татарських військ. Вони розташувалися на полях сіл Острів і Пляшева. Позаду них знаходились болота лівого берега річки Пляшівки з островом Журавлихою і кількома меншими острівцями, праворуч — заболочене місце впадіння Пляшівки у Стир, попереду — фронт польсько-шляхетських військ, ліворуч — поля села Митниця, на яких розташувалось кримське вій-

сько. Козаки й селяни відразу ж приступили до побудови свого табору у вигляді великого прямокутника з десяти рядів з'єднаних ланцюгами і присипаних землею возів. Такі, характерні для козацької військової тактики укріплення у XVII ст. вважалися неприступними для кінноти, яка кількісно переважала у польсько-шляхетському війську. Роботи над побудовою табору ще тривали, а Богдан Хмельницький вже вивів на передній край козацьку кінноту. Вона не відігравала у козацькому війську вирішальної ролі, й кінні козаки часто йшли у бій пішо, залишивши позаду коней джурам.

Озброєні мушкетами й шаблями лави козацької піхоти наступали трьома рядами. На відміну від польської кінноти, яка робила лише один залп при наближенні до ворога, козацька піхота, повільно посуваючись вперед, стріляла безперервно — перший її ряд після пострілу займав третій ряд і, ладуючи зброю, звільняв місце для другого. Історики (А. Грондський, М. Костомаров) пишуть, що одягнуті в чорні короткі свитки козаки справляли враження важкої, чорної хмари, що, сіючи вогнем, поволі й впевнено насувалася на ворога. На скульптурному зображенні Берестецької битви роботи Жана Тібо 1672 р. бачимо три ряди наступаючих козаків, одягнутих у свитки, м'які чоботи без підборів, округлі шапки зі смушевою оторочкою. Селянські повстанці й дрібні міські ремісники були одягнуті й взуті по-різному — хто в чому з дому прийшов; на ногах вони мали здебільшого шкіряні ходаки. Різноманітним також було їхнє озброєння — дерев'яні колотушки, бойові коси, серпи, сокири, саморобні списи, а також шаблі й вогнепальна зброя, здобуті у попередніх боях.

У густому тумані продовжувалась праця над побудовою табору, а виведені на передній край кінні козацькі полки чекали зустрічі з ворогом.

Татарська кіннота зайняла ще звечора поля на північний схід від села Митниці. Татари не укріплювали свого табору. На найвищому, частково вкритому лісом пагорбі, що сьогодні знаходиться праворуч дороги Митниця — Острів, поставлено ханський намет, а обабіч великим півмісяцем розташувалися намети й конов'язі кримчаків, нечисленні загони добрудзьких і силістрійських турків, прислані султаном в кількості 1000 чоловік на допомогу Богдану Хмельницькому. Біля підніжжя пагорба поставлено гарматки. Татари на своїх низькорослих,

Знайдено козацьку шаблю

Найдена казацкая сабля

Cossack's sabre is found

але швидких конях, озброєні рушницями, луками та короткими кривими шаблями, виступали в бою безладним натовпом — «хмарою», раптово і швидко атакували ворога з криками «алла!» і з таким же поспіхом вертались на попередні позиції.

Хан, очевидно, розумів, що його військо не стримає регулярну, добре озброєну королівську армію, коли напередодні битви докоряв Хмельницькому, що той намовив його до бою з переважаючими силами ворога. Не влаштовувала хана ні перемога польсько-шляхетських військ, ні козацько-селянських; він був зацікавлений у постійній боротьбі та в послабленні цих двох небезпечних для нього сил, до яких не мав довір'я, боячись їхнього примирення й коаліції проти Криму. З українських літописів XVII ст. зберігся твір під назвою «Літописець», автором якого, за припущенням істориків, був київський наказний полковник Василь Дворецький — за всіма даними, учасник Берестецької битви. Він, між іншим, пише, що недовір'я хана збільшувала й провокація писаря Війська Запорізького Івана Виговського, який нібито розкидав серед татарських наметів фіктивні листи козаків до короля з за-

кликом: «Биймо татар из обох сторон, тепер час [зручний] маємо». Не сприяла бойовому настрою татарів і релігійна заборона мусульманам воювати в час свята байраму, яке припадало саме на ці дні. Усі ці причини та бажання скористатися сприятливою ситуацією спонукали хана послати гінця до короля з заявою, що він прийшов не для війни, а для укладення договору між козаками і Річчю Посполитою, що він зможе переконати козаків у необхідності підписати такий договір і видати королю Богдана Хмельницького. Король, однак, відкинув цю пропозицію, сказавши, що допомоги хана не потребує і своїми силами переможе «бунтарів». Відмова короля змусила хана ранком 30 червня також привести свої збройні сили у бойову готовність.

Ян Казимир вивів війська у тумані з табору і поділив їх на три частини. Ліве крило під командою гетьмана Мартина Калиновського та Яреми Вишневецького зайняло поля на північний схід від табору аж до села Солонів і мало в тилу болота правого берега Стиру. На цьому фланзі було зосереджено коронну кінноту, полк німецької піхоти, полки посполитого рушення з шести воєводств (Сандомирського, Люблінського, Белзького, Волинського, Руського і Сєрадзького) та війська магнатів Яреми Вишневецького, Станіслава Потоцького, Адама Киселя, Домініка Заславського, Яна Замойського, Шимона Шавинського. Кіннота й піхотинці лівого крила королівської армії, розставлені у шість рядів, чекали сигналу для початку атаки. Різнобарвні полки польської кінноти складались із загонів, так званих хоругв, що залежно від типу озброєння ділилися на гусарські, драгунські, панцерні, волоські. Вони розрізнялися за кольором і кроєм одягу, обов'язковим для кожної хоругви комплектом зброї, типом кінської збруї.

Темну пляму на фоні сусіднього з селом Солоневим зеленого лісу утворювали ряди німецьких піхотинців, одягнутих в каптани, короткі штани — гайдавери, черевики і залізні шоломи, з мушкетами на лівих плечах та палашами на перев'язях.

Воєводські полки посполитого рушення відразу розпізнавалися за різноманітністю одягу, озброєння й коней. Кожний шляхтич одягався так, як йому дозволяв достаток, йшов на війну з власною зброєю, інколи успадкованою від батька або діда, мав коня такої породи, яку розводив у себе вдома. Кожний магнат дотримувався одноманітності в одязі й озброєнні своїх приватних загонів. Їх також можна було розріз-

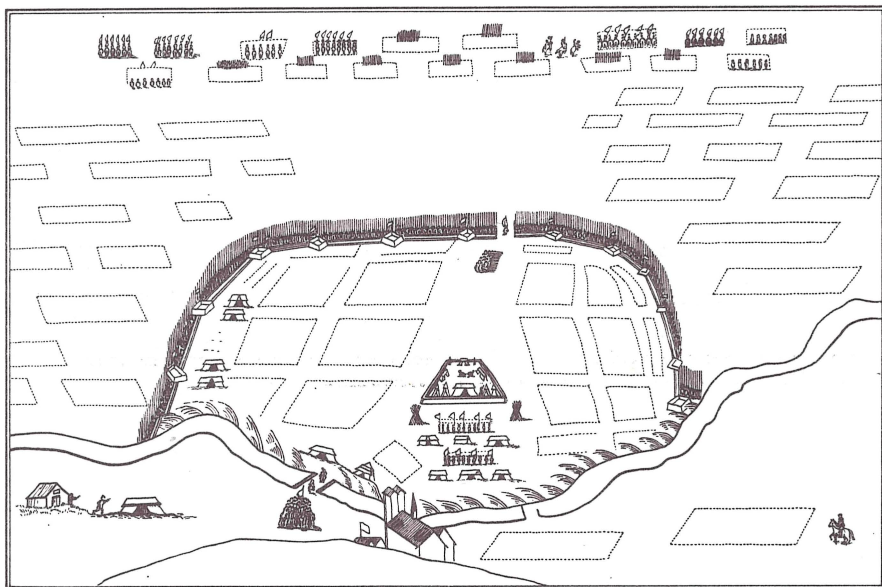

Схема розташування військ у Берестецькій битві
Схема размещения войск в Берестецкой битве
Chart of troops location in the battle of Berestechko

нити не тільки за характерним для кожного магната кольором одягу, а й за багатством озброєння.

У центрі армії знаходився король. Він поставив тут іноземну піхоту, частину найманої кінноти, свій гусарський полк та всю артилерію під командуванням генерала Зигмунта Пжиємського. Поділені на дві частини, іноземні війська захищали правий і лівий фланги центральної частини військ. Лівим крилом, обернутим на північний схід (фронтом до острова Журавлиха), командував Богуслав Радзивілл, правим, що мало перед собою татарські полки,— генерал Криштоф Хубальд.

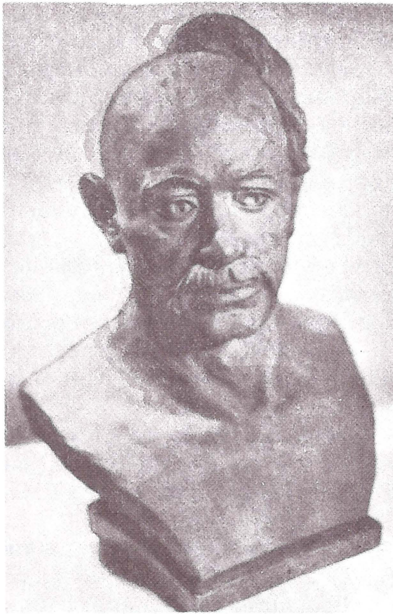
Короля оточували гвардія та королівські гусари — представники найбільш заможних польських шляхетських родин. Вони вирізнялися

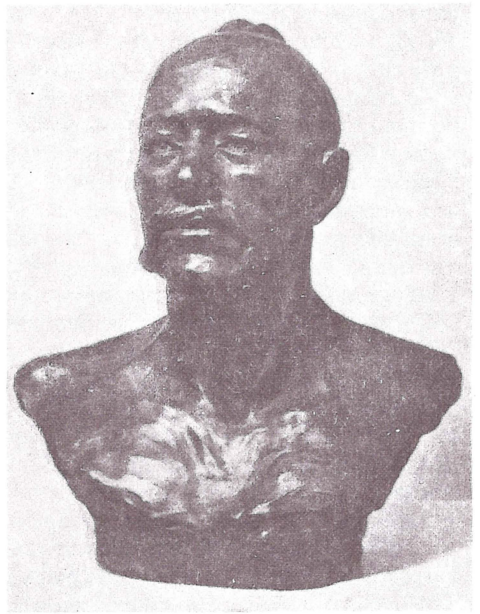
багатством вбрання і зброї. На швидких арабських конях у розкішній збруї, інколи прикрашеній дорогоцінним камінням, одягнуті в кольчуги й панцирі, зі сталевими шоломами на головах, одним або двома крилами з орлиних пер, прикріпленими вертикально до панциря на спині,— польські гусари у XVII ст. належали до найкращих типів важкої кінноти в Європі. Дорогі сідла з парою пістолів в ольстрах (футляр з шкіри і тканини), багато орнаментовані чепраки під сідлами, китиця з пав'ячих пер на шоломі, перекинуте через плече поверх панциря леопардове або рисяче хутро, барвистий багатий одяг, шабля при боці, палаш під лівою ногою на сідлі, бендолет (легкий мушкет) і довгий (близько 5 м) дерев'яний спис з залізним наконечником,— усе це під час стрімкої атаки з похиленими вперед списами справляло враження різнобарвної нестримної лавини, що змітає все на своєму шляху. Однак проти побудованих з кількох рядів возів козацьких таборів гусари були безсильними.

Всупереч традиції польської армії король під Берестечком зосередив свою артилерію в центрі військ, поділив її на чотири групи і висунув на передній край, обернувши дві групи гармат проти козацько-селянських, а дві — проти татарських військ.

Праве крило польсько-шляхетської армії, звернене фронтом на північ, стояло на правому березі Стиру вверх по течії річки недалеко від села Рідків, під лісом, що сьогодні зветься Курасівщиною. Тут знаходилися полки магнатів Юрія Любомирського, Станіслава Лянцкоронського, Олександра Конєцпольського і Леона Сапєги, а також частина посполитого рушення з Великопольщі та Мазовша. Командування цими військами було доручено великому коронному гетьману Міколаю Потоцькому, але через його хворобу ці функції виконував Станіслав Лянцкоронський. Близькість лісу дуже непокоїла шляхтичів: вони побоювались козацької засідки в ньому. Тому активної участі у битві праве крило королівської армії фактично не взяло.

Близько другої години пополудні туман, за висловом одного з учасників битви, як завіса в театрі, піднявся вгору, і війська побачили одне одного. Вони, однак, продовжували стояти на своїх місцях, вичікуючи наступальних дій противника. Врешті близько четвертої години Ярема Вишневецький випросив у короля дозвіл розпочати бойові дії і рушив на чолі 22 полків кінноти та сандомирського, ленчицького, краківського і

сєрадзького посполитого рушення проти козацької кінноти. Йому вдалось на короткий час вдертися у незакінчений ще табір, але повстанці при підтримці татарського загону під командуванням султана-нурадина — одного з найближчих помічників хана — швидко опанували ситуацію: кінноту Вишневецького відігнали, здобули його прапор і перейшли в атаку. Учасник битви — шляхтич Андрій М'ясковський писав з-під Берестечка: «Більш як півгодини нашого лівого крила не було видно у ворожому натовпі; було чути гуркіт гармат і постріли ручної зброї. Ми вже думали, що ніхто звідти живим не вернеться. Козаки розпочали атаку і вже близько підійшли до наших військ». Військам лівого крила королівської армії, загнаним до останніх окопів перед самим табором, прийшла на допомогу німецька піхота, яка стримала наступ козаків. Татари повернулись на пагорб, де стояв хан.

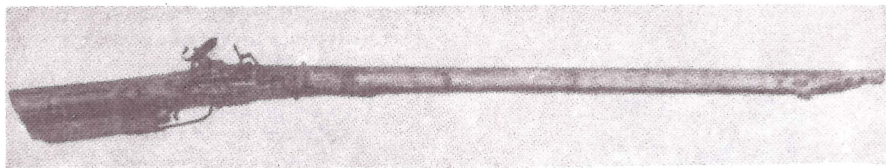

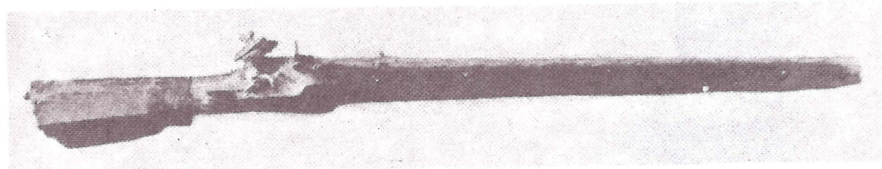
Реконструйовані по черепах
скульптурні портрети полеглих у битві
українських і донського козаків

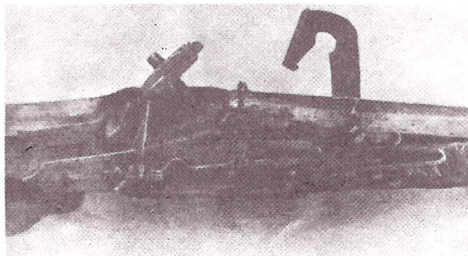
Реконструированные по черепам
скульптурные портреты погибших в битве
украинских и донского казаков

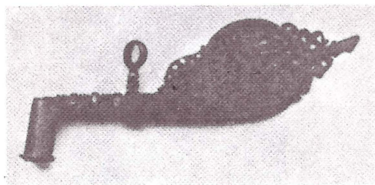
Sculptural images
of Ukrainian and Don Cossacks,
reconstructed after the skulls

Після невдалої атаки Вишневецького король наказав центральній частині своєї армії наступати на татарів, постійно обстрілюючи їх з гармат. Татари відповідали вогнем двох гарматок, беручи на приціл прапор короля. Одне ядро легко контузило Яна Казимира. Хан двічі посилав свої війська в атаку, але зламати центр королівської армії їм не вдалося. Надаремне король закликав праве крило підтримати його наступ. Станіслав Лянцкоронський відповідав, що у сусідньому лісі зачаїлась козацька засідка. Ян Казимир послав у цей ліс німецьких піхотинців, два відділи своєї кінноти та дві гарматки, однак ніякої засідки там не виявилося. Але й після цього шляхтичі не поспішали до бою, і праве крило залишилось більш як на півмилі (близько 3,5 км) позаду усієї армії. За порадою одного шляхтича, який розпізнав на пагорбі білий прапор хана, в це місце було спрямовано вогонь королівської ар-

Козацькі мушкети із колісним замком та ключем до нього
Казацкие мушкеты с колесным замком и ключом к нему
Cossack muskets with a lock and the key to it

тилерії. Першим же влучним пострілом було вбито родича хана султана Амурата, який стояв поруч нього. Убитий впав головою в напрямку до своїх, що у татарському війську вважалось дуже поганою прикметою. Після цього хан, а за ним і все татарське військо кинулось утікати в напрямку на містечко Лешнів (теперішньої Львівської області). Татари втікали у паніці, залишаючи, всупереч своїм звичаям, убитих і поранених, скидаючи з себе зайвий одяг, зброю, сідла з коней. Через бездіяльність правого крила королівської армії їм вдалося проскочити під

Кримський воїн. *Худ. І. Їжакевич*
Кримский воин. *Худ. И. Ижакевич*
Crimean Warrior. *I. Izhakevych, painter*

Полонені козаки і селяни під Берестечком
З гравюри В. Гондіуса. 1652 р.

Пленные казаки и крестьяне под Берестечком
Из гравюры В. Гондиуса. 1652 г.

Cossacks and Peasants Captivated at Berestechko
After engraving by V. Gondius. 1652

Лешнів, звідки вони повернули ліворуч і пішли через села Рідків, Хотин, Боратин (теперішнього Червоноармійського району на Ровенщині) на Козин. Щойно тоді шляхтичі з правого крила почали переслідувати ворога. Олександр Конецпольський здобув ханський намет, його ридван та особисті речі, Богуслав Радзивілл — ханського коня. Загнані за переправу татари тієї ж ночі спалили містечко Козин, а жителів вирізали.

Богдан Хмельницький з Іваном Виговським та чотирма козаками негайно поїхали слідом за ханом, аби вмовити його повернутись до місця битви. Наздогнали хана за милю від табору (мабуть, поблизу сіл Рідків і Хотин), але розлючений втратами й поразкою, хан захопив гетьмана в полон і повіз з собою. Татари йшли через українські землі, грабуючи й беручи ясир. Полонені, яким вдалося втекти, розповідали, що бачили, як татари пильнують Хмельницького: коли він сідає на коня, хан наказує зв'язати йому ноги під конем, коли ж зсідає — йому зв'язують руки назад і одну ногу прив'язують до рук.

Після втечі татарів король вислав за ними навздогін частину кавалерії, а решту військ повернув фронтом наліво проти козацько-селянських полків. Козаки тим часом встигли укріпити значну частину свого табору, і королівські війська лише незначно просунулися вперед. Почало сутеніти... Раптовий дощ вивів з ладу вогнепальну зброю, паралізував дії кінноти і припинив битву. Польсько-шляхетське військо простояло напоготові всю ніч під зливою. Козацько-селянські полки вночі відступили з попередніх позицій у південно-східному напрямку й зайняли територію теперішнього села Острів, де відразу ж розпочали побудову укріпленого табору.

На полях на північний захід від заповідника «Козацькі могили» в урочищі Вал простежуються залишки дуже знівельованого земляного валу близько 6 м завширшки, що незначно підвищується над рівнем поля. Східний його кінець впирається в низовину лівого берега р. Пляшівки поблизу місця колишнього млина у Пляшевій, західний — доходить до шосейної дороги Острів — Берестечко і далі стає непомітним. У 1910 р. поблизу валу в одному місці випадково знайдено 16 мушкетів.

Вал перетинає дорога Пляшева — «Козацькі могили». Він знаходиться напроти полів села Солонева, на яких 30 червня 1651 р. стояло

ліве крило польсько-шляхетської армії. Сьогодні важко відповісти на питання, чи це укріплення використовувалося козацько-селянськими військами також під час облоги табору і позначає його північний край, чи було покинуте на полі бою після відступу військ на територію Острова.

Після сходу сонця 1 липня шляхта побачила добре укріплений козацько-селянський табір, штурмувати який не наважилася. Простоявши всю ніч на полі під дощем, королівське військо стало небоєздатним. Місце вчорашньої битви було вкрите тілами загиблих, яких обидві армії прибирали з поля, користуючись тимчасовим затишшям.

Про кількість убитих попереднього дня докладних даних немає. Шляхтичі в листах подають неповний перелік загиблих (одні — 200, інші — 500 чоловік), але включають у нього лише прізвища визначних шляхтичів. Польська шляхта ховала вбитих поблизу табору, а можних панів ченці-кармеліти відвозили у Львів для похорону у кармелітському монастирі. Втрати козацько-селянських військ взагалі невідомі.

...Замовкло поле Берестецької битви. Плуги приорали калюжі людської крові, сліди кінських копит, колії гармат і возів. Лише інколи тут виорюють рештки старої зброї, срібні монети XVII ст., гарматні ядра, знайдені у більшому скупченні поблизу Митниці. Колосяться ниви на тому місці, де колись сотні людей гинули у гуркоті гарматних і мушкетних пострілів, а червоні маки, що проглядаються між посівами, неначе нагадують про пролиту тут кров за волю трудового українського народу. І ще живуть в пам'яті старожилів цих місць слова козацької маршової пісні:

Гей, гукнемо з гаківниць,
Додамо з гармати,
Блиснемо шаблями...

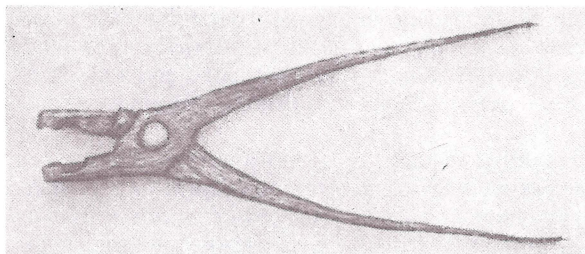
ТАБІР КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКИХ ВІЙСЬК

Площу козацько-селянського табору сьогодні точно визначити важко. На тому місці тепер садиби села Острова, яке розрослося на захід. У XVII ст. тут стояло містечко Новий Острів, яке займало східну частину сучасного села, західна ж, мабуть, була ще не забудованою. За

свідченням очевидців, табір знаходився на лівому березі річки Пляшівки у чагарниках, частково на низовині, а козаки розмістились «над річкою Пліснявою». Тепер від цієї річки — колишнього рукава Пляшівки — залишилася майже у центрі села місцями заболочена долинка, звана Пліснявою.

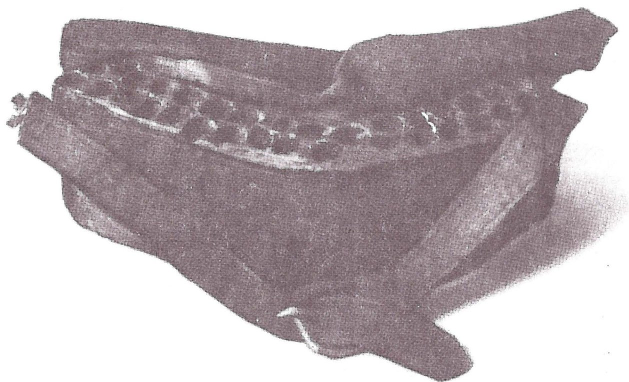
Шляхтич Станіслав Освєнцім та інші учасники битви писали з-під Берестечка: «Табір дуже великий, майже оком неосяжний, багатолюдний, люди вогнисті... простягнувся на милю». Насправді ж довжина табору вздовж сьогоднішньої дороги Острів — Берестечко не могла дорівнювати милі (7,5 км), адже віддаль між залишками валу в урочищі Вал поблизу шосейної дороги на Берестечко та річкою Пляшівкою — 3,5 км. З погляду стратегії XVII ст. табір було побудовано у зручному місці. В одному з листів шляхтич Война писав: «Табір той зрадник добре умістив — як у вилах сидить. Спереду є трохи твердого грунту, з боків заходять болота... Можна його здобути лише голодом, окопавши з усіх боків». Побудовані за одну ніч укріплення складались із глибоких ровів та валів заввишки «на півкопії і ні одного місця, з якого можна було б розпочати штурм», писав у своїх спогадах шляхтич Міколай Єміоловський. Швидкість побудови табору, висота валу (понад 2 м) дуже вразили шляхтичів, вони жартували, що лише селяни, звичні до важкої праці лопатою, могли за одну ніч насипати його. Подив з приводу козацько-селянських потужних фортифікацій висловив у своєму щоденнику також шляхтич Станіслав Освєнцім, який через півтора місяця після битви спеціально їздив їх оглядати. До наших днів вони, на жаль, не збереглись.

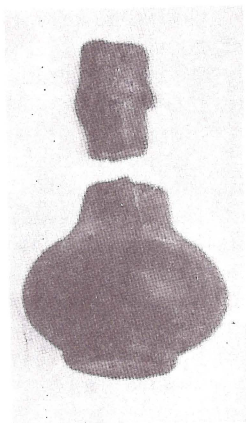
У центрі табору, мабуть, на правому березі Плісняви, де тепер будинок Острівської початкової школи, стояв намет гетьмана, а поруч — намет корінфського митрополита Йоасафа — ідейного помічника Хмельницького, зокрема в справі возз'єднання України з Росією. Цей духовник, родом з Еласcона в Греції, був другом константинопольського патріарха Кирила Лукаріса, з яким, можливо, викладав у Острозькій академії, заснованій Костянтином Острозьким. Обраний митрополитом корінфським 1638 р., він був усунутий з цієї посади в 1639 р. рішенням собору грецької православної церкви, на якому посмертно піддали анафемі Лукаріса і його твір «Ісповіданіє віри» за кальвіністські погляди. У 1649 р. за дорученням константинопольського патрі-

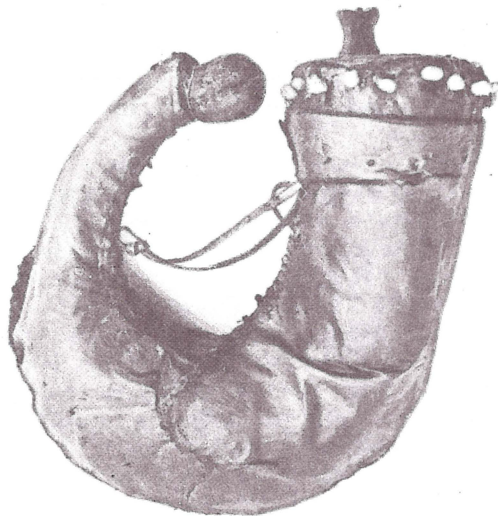

Кулелійка
Пулелейка
Bullet cast

арха Парфенія Йоасаф прибув на Україну, вітав Богдана Хмельницького у Києві після його повернення з-під Замостя, був посланий Хмельницьким у Москву для переговорів з царем Олексієм Михайловичем і став одним із зв'язкових гетьмана з царем у справі возз'єднання. З польських історичних джерел випливає, що Йоасаф володів українською мовою і був фанатичним захисником православної віри від наступу католицизму. Цінуючи авторитет і ораторські здібності Йоасафа (шляхта у своїх листах називала його тим, «який найбільше чернь підбурював»), Богдан Хмельницький наполіг на його участі у військовому поході 1651 р. Перед наметом Йоасафа у таборі стояли три грецькі (православні) хрести; він щоденно відправляв богослужіння у похідній церкві, побудованій нібито з десяти наметів. Йоасафа всюди супроводжував грецький чернець Павло. Мабуть, поряд стояли й намети козацької старшини, зокрема генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського. Український історик І. Каманин вважає, що у козацько-селянському таборі під Берестечком зібралося 13 козацьких полків: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Вінницький, Київський, Переяславський, Кропив'янський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький. Ними командували відповідно полковники Михайло Криса, Яків Воронченко, Іван Гуляницький, Іван Куцевич-Миньковський, Йосип Глух, Іван Нечай, Іван Богун, Антін Жданович, Федір Лобода, Філон Джаджалій, Матвій Гладкий, Мартин Пушкар, Тимофій Носач. За даними Каманина, кожний полк мав по 5—6 гармат, а 30 гармат були у безпосередньому розпорядженні гетьмана. За іншими джерелами, Богдан Хмельницький мав під Берестечком лише 40 гармат.

Ладівниця,
порохівниця
і дерев'яна
натруска

Патронташ,
пороховница
и деревянная
натруска

Bandolier,
a powder-flask
and a wooden
powder-horn

Спостереження, зроблені під час археологічних розкопок місця битви, дозволяють припускати, що козаки займали південно-східну частину табору, на якій сьогодні розташоване село Острів, полки ж повстанців розмістилися на північний захід від них, частково на низовині, що простягається майже до заповідника «Козацькі могили».

Склад козацько-селянської армії не був однорідним. Переважну більшість у ньому, безперечно, становили козаки, селяни і ремісники українського походження. Були тут і білоруси, і поляки, зокрема дрібні польські шляхтичі, які разом з українцями та білорусами піднялись на боротьбу зі своїми класовими ворогами — магнатами, гнобителями всіх «людей убогих». Шляхтич Міколай Єміоловський у своїх спогадах пише, що в армії Богдана Хмельницького напередодні Берестецької битви було багато польських шляхтичів. Факт перебування воїнів «латинської віри» в козацько-селянській армії підтверджується також рядом документів. Спільні класові інтереси змушували людей, різних за походженням, мовою і віровизнанням, об'єднуватися для боротьби проти гнобителів. Знаходились у таборі й представники російського народу. Серед них були і донські козаки — давні побратими запорожців, і такі, як, приміром, боярський син Микита Забабура з-під Воронежа. Він приєднався до козаків, утікаючи через Україну з турецької та татарської неволі. У визвольній армії був, мабуть, і російський загін, що супроводжував послані Богдану Хмельницькому царем у травні 1651 р. «пушечные и хлебные запасы».

Під час відсутності Хмельницького (він перебував у неволі) козаки спочатку обрали наказним (тимчасовим) гетьманом кропив'янського полковника Філона Джаджалія — всупереч його волі.

Розпочалися тяжкі дні облоги. Через ріку Пляшівку і болота її правого берега козаки збудували три гребельки, щоб здобувати з протилежного берега корм для коней і дерево для вогнищ. Польсько-шляхетська армія оточила козацько-селянський табір півколом від Стиру до пагорбка, на якому стояв хан під час битви. Криштоф Хубальд і Зигмунт Пжиємський збудували вище і нижче табору за течією Пляшівки та на другому її березі окопи і редути. Із Бродів і Львова було привезено важкі гармати для постійного обстрілу табору. У листі з-під Берестечка шляхтич Свєжевський писав: «Ми вже підсунулись під сам ворожий табір і з одного боку його оточили. Але з другого боку він має

вільний прохід на Україну, звідки провіант може одержувати». Козаки на обстріл відповідали артилерійським вогнем, дошкуляли ворогові й постійними вилазками. Так, уночі на 3 липня вони атакували полк брестського воєводи, а потім удень дві тисячі кінних і піших козаків вийшли з табору і почали наступати на шляхту, яка ледве стримала цю атаку. Неспокійною була й ніч на 5 липня. З північно-західної частини табору повстанці здійснили декілька вилазок, атакуючи шляхетські війська, однак ясна місячна погода не сприяла успіху. Зі східного кінця табору вийшов також загін козаків. Вони тихо перепливли річку, непомічені ворогом заповзли в окопи побудованого на другому березі редуту, і напали на сплячих піхотинців. 8 чоловік забили косами, багатьох поранили, здобули дві гармати. Не знаючи, від кого боронитися, солдати спросоння кидались у річку. У цей час в сусідньому полку німецьких піхотинців Криштофа Хубальда скажено загавкав собака, почувши галас, воїни Хубальда кинулися на допомогу і змусили козаків повернутись у табір. Козаки покинули одну зі здобутих гармат.

Із спогадів учасників відомо, що 5 липня шляхта сподівалась великого штурму: 50 тисяч козаків мали вдарити на табір короля, 30 тисяч — на табір Міколая Потоцького у південно-західному напрямку. Дощ, що лив усю ніч, не дозволив здійснити цей задум. Для залякування ворога застосовувалися і психічні засоби: у козацько-селянському таборі били в котли, радісно кричали, тупотіли ногами — створювали враження, що прибула підмога. Богдан Хмельницький з ханського полону через наказного переяславського полковника Петра Головацького послав листа до обложених козаків, але волинський підстолій князь Хома Козика перехопив посланця разом із листом. Паволоцький полк, який з 6 тисячами козаків і провіантом ішов на підмогу обложеній під Берестечком армії, був розбитий татарами після їх втечі з поля бою.

Опівдні 6 липня козаки вислали на переговори до короля миргородського полковника Матвія Гладкого, чигиринського полковника Михайла Крису та військового писаря — польського шляхтича з Мазовша Петрашевського, відомого у козацькому війську під іменем Переяславця. Сам вигляд послів здивував шляхту. Галицький стольник Андрій М'ясковський в листі до королевича Кароля писав: «Вони були одягнуті у блавати і кармазини, але серед них найкраще виглядав

Криса і своєю особою, і одягом». Король наказав залишитися одному з них заложником, іншим — приїхати на другий день по відповідь. Криса залишився добровільно у королівському таборі, сказавши, що давно мав намір перейти на бік короля, але повстанці його пильнували. Наступного дня король визначив козакам свої умови: видати Богдана Хмельницького, його сина Тимоша, писаря Івана Виговського, старшину, польську шляхту, яка разом з козаками «бунтувалась», здати всю зброю, прапори, булаву Богдана Хмельницького, з ханом розірвати союз, селян відправити додому. 8 липня козаки «гордо відповіли, що зброї не здамо, бо без неї ми, лицарські люди, обійтись не можемо». Хмельницького у таборі нема, від хана відмовляються, старшину видати не можуть, польській шляхті король іще під Зборовом дав пробачення; вони готові розійтись, але на умовах Зборівського договору. У відповідь король наказав бити по козацькому табору з усіх гармат. Шляхта готувала великий штурм табору, але через відсутність порядку у королівській армії цей намір не був здійснений.

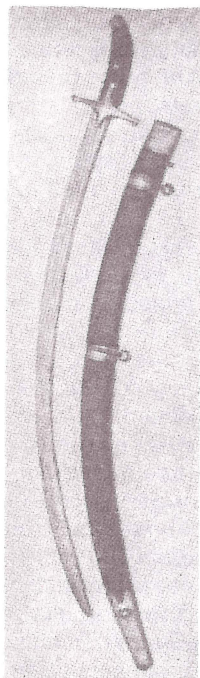
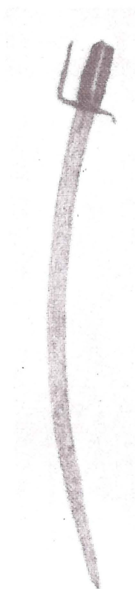
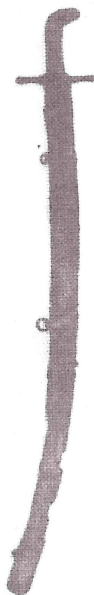
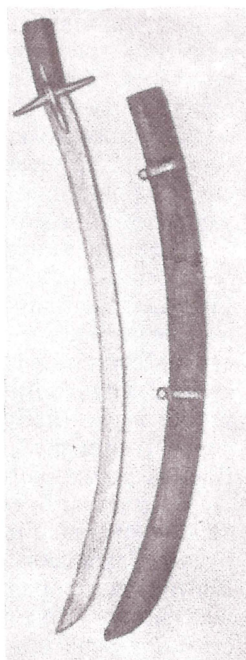
У польсько-шляхетському таборі постійно радилися, що зробити з обложеними козацько-селянськими військами. Станіслав Освєнцім повідомляв: «Одні пани радили помилувати козаків і лише піддати під меч старшину і кого вдасться виявити з бунтарів; інші — дати козакам обіцянку, а потім відібрати від них зброю і гармати, розділити їх по полках і всіх до одного викосити, вживання зброї навіки заборонити, віру скасувати (тому Адам Кисіль від цієї наради був зручно усунутий), а ім'я козацьке вигубити. Однак до згоди не прийшли». Михайло Криса намовляв шляхту насипати на річці греблі і залити водою низинну частину козацько-селянського табору. Коронний підканцлер Ієронім Радзєйовський 9 липня вислав до козаків листа, намовляючи їх здатися на ласку короля і марно не сподіватись допомоги Москви. Того ж дня Станіслав Лянцкоронський на чолі трьох полків перейшов на другий берег Пляшівки, займаючи тили козацько-селянського війська.

У козацькому таборі також радилися. Відсутність Богдана Хмельницького, який у важливий момент скликав спільні ради козаків і селян-повстанців, загострювала класові суперечності між повсталими селянами, ремісниками та рядовими козаками — з одного боку, і козацькою верхівкою (переважно дрібними шляхтичами) — з другого. Ко-

зацькі полковники рахувались в основному з думкою козаків, не радячись з повстанцями. Це створювало у таборі атмосферу взаємного недовір'я. Захоплений у полон королівськими військами білоруський шляхтич Федір Некицький з Полоцька на допиті розповів, що 8 липня полтавський полковник Мартин Пушкар наказав своїм козакам сідлати коней і намагався відійти з табору через болото. Селяни стріляли у відступаючих і, заступивши їм дорогу, киями завернули їхніх коней назад у табір, а потім стерегли, щоб не повтікали.

9 липня козаки скинули Філона Джаджалія і обрали наказним гетьманом Івана Богуна. Він скликав козацьку раду, на яку, як пише Григорій Граб'янка, «черні не кликав, бо їй не довіряв і боявся, щоб вона для власного порятунку старшину не видала. Ухвалили збудувати через Пляшівку міст, перевести через нього доволі війська, щоб відігнати Лянцкоронського і прокласти шлях для відходу всього війська. Вночі козаки побудували три мости з опанчів, возів, войлоків, наметів через Пляшівку і по тих мостах вранці почали переводити кінноту. Чернь про цю раду нічого не знала, через що в таборі виникла паніка». Перехід Івана Богуна з двома тисячами запорожців і двома гарматками через переправу вдосвіта 10 липня був звичайною збройною вилазкою проти Станіслава Лянцкоронського для розчищення шляху відступу. Богун мав намір ще повернутися у табір і керувати організованим відводом військ. Адже він залишив у таборі всі свої і Богдана Хмельницького особисті речі, прапори козацьких полків, печать і скарбницю Війська Запорізького та важливі документи — козацькі привілеї, оригінал Зборівської угоди і листування Хмельницького з іноземними володарями. Але Богун — одна з найвизначніших постатей Визвольної війни, не зумів, як представник свого класу і своєї епохи, у критичний момент подолати вузькі класові упередження, недовір'я до селянських повстанців і, на відміну від Богдана Хмельницького, не знайшов шляху до порозуміння з ними.

Ранком 10 липня повстанці у своєму таборі прокинулися, змінили вартових на валах, зварили кулешу та почали снідати. Раптом близько десятої години один з повстанців, побачивши, що козаки з Богуном перейшли переправу, крикнув: «Браття, козаки нас покинули. Рятуйся хто може». І ось весь цей величезний натовп, залишивши все, навіть ложки в горщиках з кашею, безладною масою кидається до хистких переправ

Козацькі шаблі. Казацкие сабли Cossack sabres

на болоті, втягаючи у свій потік і козацькі полки. Станіслав Лянцкоронський, побачивши тисячі людей, які переходили на правий бік Пляшівки, утік зі своїми полками за дві милі (15 км) до переправи в Козині. Іван Богун намагався припинити хаотичний відступ армії і повернутися в табір, але вже не зміг стримати натовп, що в паніці рвався з табору через переправи і болота.

Польсько-шляхетські війська не відразу зрозуміли, що діється у козацько-селянському таборі, думали, що це якась хитрість. Потім увірвались в табір, почали його грабувати й вбивати всіх, кого ще там застали. Один із шляхтичів свідчить: «У козацькому таборі наші мало кого залишили живими, бо і жінок, і малих хлопців шаблями рубали. Попів кільканадцять наші шаблями порубали». Даремне мирні жителі села кричали: «Панове, ми не козаки, ми селяни». Усіх порубано шаблями. Митрополита Йоасафа, який з хрестом у руці намагався стримати осkаженілий шляхетський наступ, якийсь молодий шляхтич застрелив з лука; голову йому відрубано, а одяг і ознаки сану (митру, посох, печать, хрест, євангеліє у золотій оправі, свічники, чаші) король викупив від убивці й віддав уніатському священику Якову Суші, який поклав ці речі перед іконою Холмської Богоматері. Козацька кіннота залишилась в ар'єргарді і намагалася стримати наступ шляхти, однак під натиском переважаючих сил ворога також змушена була відступити на болото. Інший козацький загін одчайдушно боронився на острові Гайок серед болота.

Шляхта взяла у козацько-селянському таборі 18 гармат, 7 бочок пороху, багато коней, возів, самопалів, три дзвони, військові котли; у наметі Івана Богуна — кілька десятків прапорів, у тому числі два, подаровані польськими королями Війську Запорізькому та прапор Міколая Потоцького, здобутий козаками 28 червня; багато харчів (муки, круп, м'яса, сала, худоби). У наметі Богдана Хмельницького розграбовано скарбницю Війська Запорізького — 30 тисяч талерів, взято шкатулку з козацькими привілеями, актами та листуванням. З настанням ночі припинилися грабунки й убивства. Ще донедавна заповнений тисячами озброєних людей табір стояв тепер тихий, порожній, а повалені намети, покинуті вози, згаслі вогнища, втоптані в болото кожухи, опанчі й свитки, зброя, порубані людські тіла промовисто свідчили про повний розгром цього ще вчора багатолюдного укріплення.

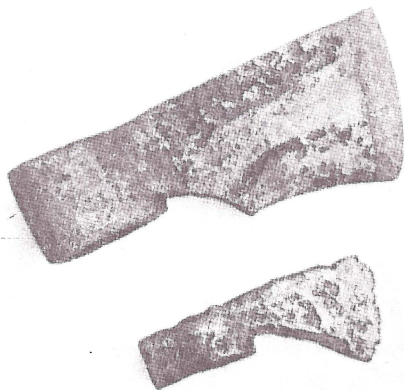
ПЕРЕПРАВА

Блукають вогники на вільгих берегах —
Козацькі душі, душі тристалітні,
Земля терпляче їх оберіга,
Вони її болять, як діти рідні,—
Поразкою болять... Колись... Давно...
Якби ж то не татар підступна зрада!
І глибшає землі криваве дно,
І на мочарах вищають свічада.

Б. Стельмах

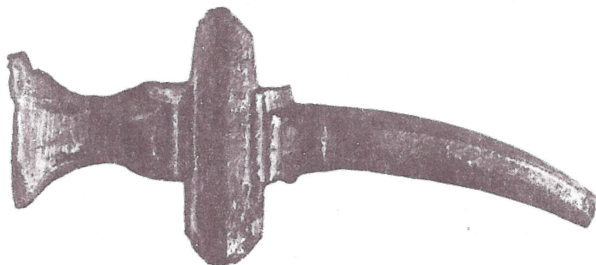
У селі Острів, за млином, праворуч шосейної дороги Дубно—Берестечко простяглася заплава правого берега Пляшівки, охоплена із заходу річкою, а зі сходу підвищенням, на якому розташувалася частина села, так звана Циганівка. Береги заплави місцями зближаються один до одного на відстань до 300 м, подекуди відступають, утворюючи широку долину з помітним слідом старого річища Пляшівки. Сама ж річка тепер уже тече новим, прокопаним у XIX ст. каналом. Рівний зелений килим трави покрив місце колишнього болотного ставу, через який козаки й селянські повстанці відступали 10 липня 1651 р. з табору, обложеного польсько-шляхетськими військами. Минули сотні літ, забулися давні події, і ніхто з місцевих жителів, косячи цю сіножать, випасаючи тут худобу, не знав, що на порівняно невеликій глибині, під трав'яним покровом і шаром торфу, тут лежать кістки загиблих у завершальний день Берестецької битви, їхніх коней, особисті речі та зброя, яку тримали воїни в руках в останні хвилини бою. Земля берегла цю таємницю, а науковці не мали докладних відомостей про озброєння та обладнання козацько-селянської армії Богдана Хмельницького.

Влітку 1970 р. на допомогу історикам сюди прийшли археологи. З ініціативи автора цього путівника і під його керівництвом експедиція Ровенського краєзнавчого музею ось уже 18 років веде досі єдині на Україні розкопки місця козацької битви XVII ст. Першою вказівкою для пошуків стали людські і кінські кістяки та речі, виявлені під час прокопування кількох меліоративних траншей на місці колишнього болотного ставу. Уся площа переправи становить 4,5 га. Вже досліджено понад 2,5 га, де виявлено 90 людських та 36 кінських скелетів, знайдено

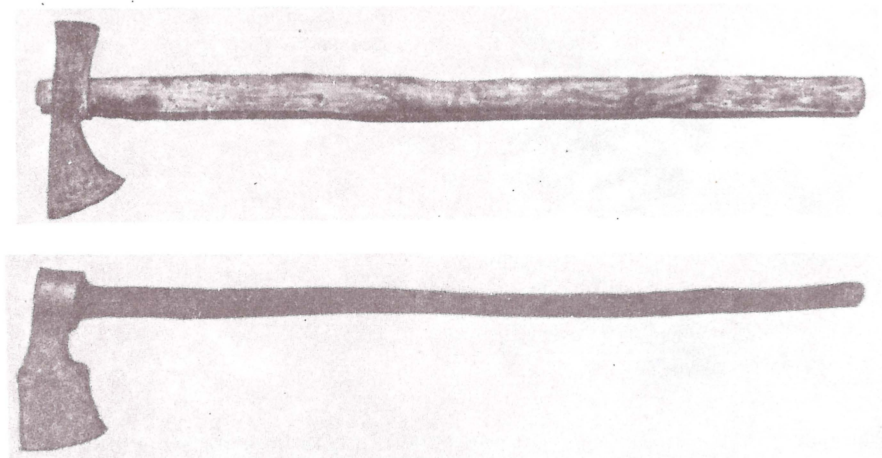

Бойова сокира і чекан (внизу)
Боевой топор и чекан (внизу)
Battle-axe and a hammer-axe (below)

близько п'яти з половиною тисяч речей, що належали учасникам битви — рядовим козакам, козацькій старшині, селянським повстанцям і ремісникам, польській шляхті. Це — вогнепальна і холодна зброя, предмети кінського спорядження, сумки, гаманці, взуття, різноманітні знаряддя, загальновійськові та особисті речі. Усі вони точно датовані, бо потрапили у болото після десятої години ранку 10 липня 1651 р., і є поки що єдиними у музеях України масовими знахідками достовірних козацьких та селянських речей середини XVII ст. Навіть речі польської шляхти знайшлися на переправі як трофеї козаків і селян.

Келеп
Клевец
Hammer-axe

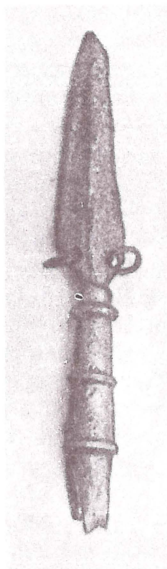
Чекани Чеканы Hammer-axes

Вивчаючи ці знахідки, стверджуємо, що через переправу поблизу південно-східної частини табору пройшли в основному козаки і лише нечисленні загони селян, основна частина яких, мабуть, відходила з табору через іншу переправу напроти місця свого постою. Справжнім відкриттям було виявлення російських речей. Знайдено мушкети роботи московських майстрів, оздоблену слоновою кісткою донську порохівницю, два нагрудні хрестики розповсюдженого на Дону типу. Слід підкреслити, що на Україні в XVI—XVII ст. не було звичаю носити нагрудні хрестики чи іконки, тому знайдені речі могли потрапити під Берестечко лише з людьми, які ними користувались. Про спільні дії запорізьких і донських козаків у багатьох походах знаємо з історичних джерел. Але факт участі людей з Дону у битві під Берестечком досі був невідомий. Одним із переконливих доказів українсько-російського братерства є також виявлений на переправі скелет чоловіка з масивною латунною сережкою біля правого вуха. Письмові джерела стверджують, що вже наприкінці XVI ст. серед уроджених від полонених туркень дон-

ських козаків існував звичай носити сережку в правому вусі.

Запорізькі козаки перейняли цей звичай від донців щойно у другій половині XVIII ст.

Перші роботи на місці переправи були спрямовані на пошуки залишків греблі, збудованої з наказу Івана Богуна в ніч на 10 липня 1651 р. Врешті в 1971 р. вдалося виявити її рештки. Болотний торф'яний грунт завдяки своїм консервуючим властивостям зберіг для нас під Берестечком вироби з органічних речовин — дерева і шкіри, що у звичайній «сухій» землі повністю розкладаються. Вузька, до 2 м завширшки, переправа не залишилась у своєму первісному вигляді: десятки тисяч людських ніг і кінських копит її значно розсунули, а весняні паводки розмили. Найкраще зберігся її східний кінець. Встановлено, що тут затопили в болото колоди зрубаних дерев, які перекрито поперечно покладеними тоншими стовбурами, балками з розібраних будинків, дошками, частинами возів. На цю конструкцію було настелено шар хмизу, в якому траплялись фрагменти сідел, втоптані в болото чоботи, зброя та особисті речі козаків. Гребля була вузька, і люди брели, минаючи її, через болото, прямуючи до високого східного берега заплави. У 1984 р. експедиція досліджувала початок цієї переправи поблизу сьогоднішнього мосту через Пляшівку. Тут, переходячи річку, деякі козаки змушені були кидати свою зброю. На розкритій площі знайдено 19 мушкетів, 4 шаблі, 2 бойові коси, 8 чеканів і бойових сокир, особисті речі козаків. Значна частина цих знахідок поповнила музейну експозицію.

Верхів'я бунчука
Верхушка бунчука
Crest of a mace

У процесі дослідження площі переправи вимальовувалася картина трагедії 10 липня 1651 р. в усіх її подробицях. Люди лежать так, як їх захопила смерть; один — на спині, інший — на боці, ще інший — долілиць. В одному місці знаходимо кістяк, в іншому — два, три, чотири, поруч або й один на одному. На черепах — сліди шабельних ударів, ін-

коли поміж кістками — свинцеві кулі від мушкетів. То тут то там зустрічаються кінські скелети також у різних позах. І між їхніми кістками трапляються кулі. На болоті тривав бій. Це підтверджується знахідками поламаних шабель та іншої зброї, порубаними і простріленими кістяками загиблих. Дані розкопок спростовують твердження польсько-шляхетських письмових джерел про те, що козаки і селяни, не захищаючись, потопились у болоті. Насправді вони стримували наступ ворогів, вступали з ними у бій, в якому гинули зі зброєю в руках, знищуючи не одного ворога. Шляхтичі тіла своїх убитих підбирали, а козаків та селян, пограбувавши, залишали на болоті. Тому, як правило, безпосередньо біля розкритих розкопками людських і кінських кістяків не знаходимо ніяких речей.

Останки загиблих дбайливо збираємо і складаємо на вічний спочинок у підземелля Георгіївської церкви заповідника «Козацькі могили», а знайдені на переправі речі після реставрації та консервації стають експонатами музею.

Археологам вдалося відтворити подробиці загибелі окремих людей. Череп одного козака має сім слідів ударів шаблею. Вивчаючи черговість цих зарубок, з'ясовуємо, що першу невелику рану, нанесену кінцем шаблі над лівим оком, козак міг одержати лише в бою віч-на-віч із противником. Поранений, він почав відступати. Наступні чотири неглибокі рани нанесено ззаду зверху вниз. Очевидно, козака переслідували на коні. Шостий удар виявився смертельним: шабля глибоко врізалась у потилицю. Козак упав на правий бік, а шляхтич, зіскочивши з коня, сьомим ударом відрубав йому голову, перетявши основу черепа й шийні хребці.

Скелет іншого козака виявлено за чотири метри від високого берега заплави. Підпираючись дерев'яним кілком, він пройшов усе болото і, мабуть, поранений, не мав уже сил піднятись на берег. Поклав кілок під себе, сів у густу болотну рідину і так загинув. З розташування його кісток виникає, що смерть застала цю людину у сидячому положенні. Просидів він тут рівно 320 років: 10 липня 1971 р. лопати археологів відслонили його кістяк. Поруч лежали рештки чобіт і пояса з підвішеними до нього речами — ножем, дерев'яною ложкою у шкіряному футлярі, викруткою, гаком до підвішування шаблі, шкіряним гаманцем з трьох відділень. В одному з них — 20 куль до пістоля, три кремінці до

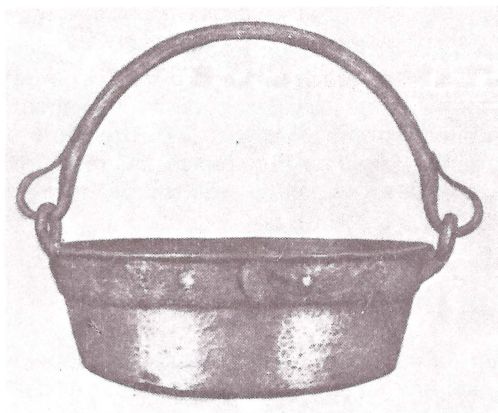
«На дозвіллі». *Худ. І. Їжакевич*
«На досуге». *Худ. И. Ижакевич*
"At Leisure". *I. Izhakevych, painter*

замка вогнепальної зброї, бронзовий гудзик від жупана. У другому — 42 дрібні срібні монети польського і шведського карбування та кістяний перстень для охорони пальця від удару тятиви лука. У третьому відділенні лежав жіночий перстень, плетений із срібних дротиків. Для кого ж козак його носив з собою у боях і походах? Кому сподівався його віддати? Ця знахідка навіює сумні роздуми. Авжеж, не одна дівчина чи молодиця виплакала очі, виглядаючи з-під Берестечка свого милого... Багатьох у цей день, 10 липня 1651 р., недорахувалися козаки у своїх рядах...

Під самим берегом виявлено кістяки двох хлопчиків віком 12—14 і 8—10 років. Ноги старшого по коліна стриміли в намулі; він лежав на спині, покриваючи скелет молодшого. На підставі положення кістяків можна відтворити обставини загибелі цих дітей, які разом із старшими рятували своє життя від озвірілої шляхти. Мабуть, вони брели через трясовину, обминаючи глибокі ями, і старший вів за руку молодшого. Але під берегом, де шар намулу був товстіший, а вода глибша, старший взяв молодшого на плечі. Вага малого виявилася непосильною для дитини. Він уже не міг витягнути ноги, що глибоко застрягли в намулі, і,

Козацькі чоботи
Казацкие сапоги
Cossack boots

Ложки і шкіряний футляр

Ложки и кожаный футляр

Мідний казан   Медный котел   Copper vessel   Spoons and a leather case

знесилений, впав на спину... На грудях старшого знайдено рештки оздобленої кістяними пластинками коробочки, а в ній — 44 свинцеві кулі до мушкета. Видно, і він виконував якісь функції в обложеному таборі.

Результати розкопок дають можливість відтворити картину відступу через переправу. Перед нашими очима постає заросле очеретом трясовиння з більшими й меншими озерцями чорної води. Люди бредуть по коліна й по пояс у болоті, падають, знову бредуть до високого східного берега. Ззаду від табору наступає шляхта. Раз у раз спалахують мушкетні постріли. То тут то там серед болота вибухає короткий бій. Оточені групами ворогів, люди завзято бороняться, відступають, знову повертаються до них обличчям. А біля самого берега, де зрадницька трясовина чекає на жертви, борсаються коні, провалюються люди, виринають на поверхню людські голови і знову зникають у чорній густій рідині. Болото виє суцільним жахливим криком — стогнуть люди, кличуть на допомогу, страшно іржуть коні... А на північному кінці болота лунають постріли, триває бій. Там, на острові Гайок, відбивають атаки шляхетського війська 300 мужніх козаків. Надвечір загони польських шляхтичів, перейшовши на правий берег річки, беруть відступаю-

чих у перехресний вогонь. Люди Яреми Вишневецького витягають з болота і беруть у полон греків Івана Тафларія і Юрія Карапіпера, які супроводжували митрополита Йоасафа, а також турецького посла, який привіз Богдану Хмельницькому від султана почесну шаблю з чудової дамаської сталі. Ніч припинила криваві події. Козацька переправа замовкла на довгі 320 роки. Тепер вона повільно розкриває археологам свої таємниці і розповідає про те справжнє пекло, що вирувало тут 10 липня 1651 року...

ОСТРІВ ГАЙОК

За півтора кілометри на південний схід від заповідника «Козацькі могили» над рівнем зеленої низовини підвищується невисокий пагорб — острів Гайок, сьогодні з'єднаний грунтовою дорогою з правим берегом широкої заплави Пляшівки, а в давнину, судячи з конфігурації навколишніх грунтів, суцільно оточений водою і болотами. На цьому овальному за формою острові, діаметром до 350 м, ще в минулому столітті ріс дубовий гай, сьогодні ж розташувався невеликий хутір Гайок. У заплаві Пляшівки є декілька таких островів, але на жодному з них оранкою чи земляними роботами досі не було знайдено предметів, які б свідчили про воєнні події, що могли тут відбуватись у 1651 р. Натомість на острові Гайок постійно знаходять шаблі, мушкети та іншу зброю, що тепер зберігається в музеї. Цей факт дозволяє визначити згаданий острів, як місце героїчної оборони 300 козаків, про яку згадують всі письмові джерела.

Учасник боїв під Берестечком теребовлянський староста Маковецький, розповідаючи у своєму листі до королевича Кароля про останній день битви, писав: «Один козацький загін з 200 або 300 чоловік укріпився на острівку і опір нам великий робив, настільки одчайдушний, що, коли пан каштелян краківський обіцяв їх залишити живими, прийняти того не хотіли, а, висипавши зі своїх гаманців гроші у воду, почали міцно боронитися і громити наших. Аж повалила на них піхота, і хоч їх розірвано, вони відступили на болота, і там кожного поодинці довелось здобувати». З цього та багатьох інших тогочасних записів можна доволі докладно відтворити події на острові Гайок. З

заходу і півдня він був оточений болотами, з півночі й сходу аж до лісу широко розлилася річка Пляшівка. Оточені королівськими військами під командою самого Міколая Потоцького, козаки, стискаючи в руках зброю, тведо вирішили не здаватися ворогам і дорого віддати своє життя. Ховаючись за деревами, вони влучними пострілами, шаблями й списами відбивали численні атаки ворогів, не дозволяючи їм наблизитись до берега.

Розуміючи всю складність здобуття острова, Потоцький дав команду відійти назад у болото і припинити рушничний вогонь. На передній край вийшов посланець Потоцького, який став гукати козакам, що милостивий пан гетьман дарує їм життя і наказує кинути зброю. На край острова вийшли з лісу козаки. Шляхта дивилась на них уважно, сподіваючись, що зараз побачить, як ці непокірні, свідомі свого безвихідного становища, покидають зброю і здадуться на милість пана гетьмана. Тим часом козаки з глумливими вигуками добули зі своїх гаманців гроші і почали жменями жбурляти їх у воду на знак того, що козак не дбає про багатство, козак не дбає про життя.

Бій закипів з новою силою. На допомогу Потоцькому прийшов Богуслав Радзивілл з полком іноземної піхоти. Оточені з усіх боків, козаки почали відступати в глиб острова, потім на болото, знищуючи тих піхотинців, які висувались вперед. Шляхетські письмові джерела згадують про п’ять німецьких солдатів, які загинули під час здобування острова. Про втрати військ Міколая Потоцького даних немає, крім записів, що оточені козаки «сильно наших громили». Богуслав Радзивілл у своїх спогадах пише, що під час штурму острова він втратив з числа німецьких найманців декілька офіцерів, в тому числі капітана Корфа. Але й на болоті (очевидно, на схід від острова Гайок) кожен козак боронився до останнього. Історик XVII ст. Йоахим Пасторій, описуючи цю подію, зазначив, що герої-козаки так і залишилися непереможеними.

Археологи в 1970 р. обстежили болота у східному напрямку від Гайка. Тут вдалося виявити близько 30 людських скелетів.

Сьогодні важко ще відповісти на питання, чи це останки тих козаків, які боронились на острові, чи, може, тут проходила друга переправа, розташована напроти табору селянських військ. На цій ділянці не виявлено кінських кістяків, не знайдено зброї, чобіт, гаманців. Видається-

ся, що тут проходили безкінні, погано озброєні люди, ймовірно, селянські повстанці. Вдалося встановити обставини загибелі окремих з них. Так, наприклад, один — лежав на спині, руки розкинуті. Між ребрами в ділянці серця — свинцева куля від мушкета. Другий притиснув ліву руку до правої частини грудей — місця поранення кулею, що також засіла між ребрами, а праву — відкинув убік, падаючи горілиць. Ці люди загинули від пострілів ззаду: шляхта стояла метрів за 50, на березі невеликого острівка, і стріляла відступаючим у спину.

Стежка з Острова до Пляшевої перетинає острів Гайок. Праворуч і ліворуч — охайні хати, зелені садки, на старому дубі зі зламаним верхом у дбайливо складеному гнізді живе лелеча сім'я. Йдеш не раз тією стежкою, милуєшся природою, порядком, тишею, а в уяві постають картини запеклого бою й наче чуються постріли рушниць, брязкіт шабель. І в думках схиляєшся у низькому поклоні перед тінями героїв, які відкинули можливість зберегти життя у неволі й свідомо обрали вільну смерть.

КОЗАКОВА ЯМА

Невелике озерце серед боліт заплави Пляшівки за два кілометри на південний схід від музею-заповідника називається Козаковою Ямою. За місцевими переказами, воно пов'язане із загибеллю останнього з трьохсот козаків, які мужньо боронилися на острові Гайок 10 липня 1651 р. Французький дипломат П'єр Шевальє, автор «Історії війни козаків проти Польщі», розповідаючи про бій козаків на острові, пише: «Залишився один козак, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; втративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав всіх, хто хотів його схопити... Тоді якийсь шляхтич з Цєхановщини та якийсь німецький улан... кинулись у воду по шию і знову почали бій; козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, в присутності якого закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться; на це останній відповів, що він уже не дбає

про те, щоб жити, а лише хоче вмерти як справжній вояка. Його вбив ударом списа інший німець, який прийшов на допомогу атакуючим».

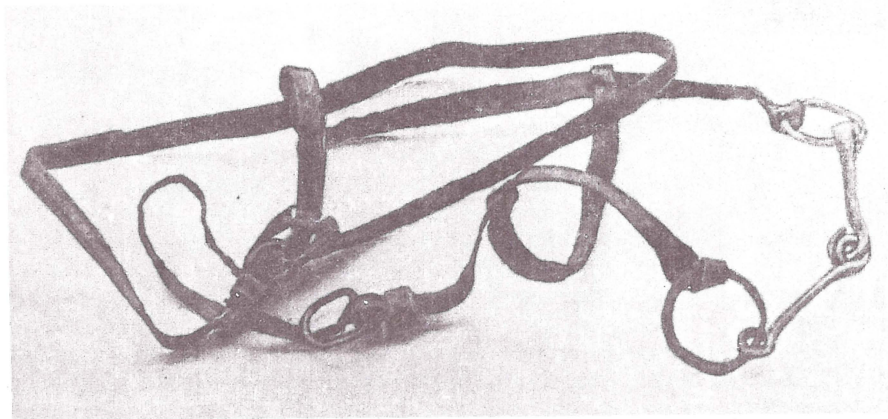
Сьогодні озерце Козакова Яма зовсім невелике, оточене щедрою луговою рослинністю, замаяне жовтими і білими водяними ліліями та ряскою. Його береги щороку заростають, звужуються. І лише помітне пониження грунту довкола водяного дзеркала свідчить про те, що колись тут було чимале озеро. Тепер на березі, що прогинається і гойдається під ногами, люблять вигріватися довгоногі лелеки, які при наближенні людини здіймаються в повітря. Невідома глибина озерця, ніхто не знає, що під собою криє чорна вода. Люди міряли тичками, та дна не досягли. Оця таємничість і пам'ять народна, що зберегла спогад про давню трагедію, породили зв'язані з цим місцем легенди. Кажуть люди: козаки, відступаючи, затопили тут бочку золота. Лежить вона на дні, а нікому в руки не дається. Інші, на підставі переказів, твердять, що тут загинув козак Іван Нечай, тому дехто озерце називає Нечаєвою Ямою. Мабуть, ці легенди не відповідають дійсності: з письмових джерел відомо, що в наметі Богдана Хмельницького шляхта взяла дві скриньки грошей, в яких було 30 тисяч талерів. Одному з них пощастило схопити 10 тисяч, решту розграбували хто скільки міг. Інший шляхтич здобув дорогий жупан Хмельницького і знайшов у кишені півтори тисячі «червоних» злотих. Чи була ще у козацько-селянському війську бочка золота, яку потопили у Козаковій Ямі? Мабуть, ні. Чи можна вважати, що героя-козака, який тут загинув, звали Іваном Нечаєм? Письмові джерела згадують двох козаків з таким ім'ям. Один з них — брат полковника Данила Нечая — загинув разом з ним у містечку Красне в березні 1651 р. під час боїв з армією Мартина Калиновського. Другий — полковник Богдана Хмельницького Іван Нечай — пережив Берестечко й згадується в пізніших документах. Чи був ще третій Нечай? Останній герой Берестецької битви анонімним увійшов у всі спогади та літописи битви і, мабуть, таким і залишиться в пам'яті нащадків, які шанують його подвиг, бережуть місце його геройської загибелі.

У 1985 р. археологічною експедицією було організовано перевірку Козакової Ями аквалангістами. Ними виявлено, що верхній шар води сягає глибини до 2 м, далі ж залягає товстий шар намулу. Може, на самому дні, якого аквалангістам так і не вдалось досягти, дійсно спочивають останки козака, його човен, мушкет та коса?..

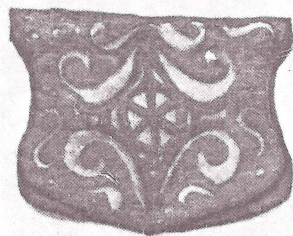
УРОЧИЩЕ МОНАСТИРЩИНА

Нове, прокопане у XIX ст. річище Пляшівки на відтинку між островом Гайок і Козаковою Ямою перетинає пагорб, званий сьогодні Монастирщиною, що видовженим із заходу на схід пасмом заходить у болота заплави річки і сягає на сході майже до її стариці під лісом. Молодий сосновий лісок, що покриває цей пагорб, у недалекій віддалі від його початку неначе розступається, утворюючи порослу травою галявину, на якій стоять два кам'яні хрести. Один з них вищий, простої роботи, без будь-яких написів, рамена другого майже сягають землі. На нижчому — з одного боку напис характерними для XVII ст. літерами «Цар Ісус Христос», а з другого — ледве помітна дата «1651». Раніше тут стояли чотири такі хрести. Сьогодні третій знаходиться в експозиції Київського історичного музею, четвертий — у вівтарі Михайлівської церкви, що на території заповідника.

Тут знайшли місце вічного спочинку козаки й селянські повстанці, які загинули поблизу переправ у день відступу з табору 10 липня 1651 р. Очевидно, місцеві жителі зібрали тіла загиблих на сухому грунті, похо-

Вуздечка Уздечка Bridle

Шкіряна торба і гаманці
Кожаная сумка и кошельки
Leather wallet and purses

вали їх на цьому пагорбку і, за місцевим звичаєм, поставили тут кам'яні хрести (вони не зв'язані з окремими могилами).

Під час побудови заповідника «Козацькі могили», 13—14 червня 1910 р., на Монастирщині було проведено розкопки, якими досліджено близько 1/20 частини площі цього урочища. Встановлено, що поховані тут люди зі слідами поранень шаблями й вогнепальною зброєю на кістках лежать на глибині до 0,5 м по 5—10 чоловік в окремих ямах. В одному захороненні знайдено погано збережений дерев'яний предмет, мабуть весло, в іншому — залізний кинджал, близько 27 см завдовжки. Кількість розкритих у 1910 р. поховань невідома. Виявлені цими розкопками людські кістки зберігаються у підземеллі Георгіївської церкви.

Скільки ж людських останків криє ще тут земля? Яка загальна кількість людських жертв у битві під Берестечком? На це питання важко докладно відповісти. Безперечно, втрати козацько-селянської армії,

зокрема в день відступу, були значними, проте не настільки великими, як це пізніше рекламувала шляхта, збільшуючи кількість убитих до 6, 10, 22 і 30 тисяч чоловік. Безпосередні учасники цих подій подають більш реальні цифри, визначаючи кількість загиблих 10 липня у 3 тисячі. Шляхтичі Микола Єміоловський, стольник вишогродський Млоцький та інші, які брали участь у битві, пишуть, що більша частина козацько-селянської армії «пішла на Україну в цілості». Вслід за відступаючими були послані полки Богуслава Радзивілла, Стефана Чарнецького, Олександра Конєцпольського, Яреми Вишневецького та Мартина Калиновського. Вони наздогнали й частково знищили невеликий козацький загін поблизу села Рудки (тепер Млинівського району Ровенської області), другий загін — біля села Івання під Дубном, а в Почаївському монастирі захопили немало козацької старшини, яку переховували ченці. Схопленим там козакам Калиновський наказав постинати голови, а взятого разом з ними польського шляхтича Залеського розстріляти. Станіслав Альбрехт Радзивілл пише, що переслідувані козаки «милосердя не просили, і через це їх рубано без милосердя».

АРХІТЕКТУРНИЙ АНСАМБЛЬ ЗАПОВІДНИКА «КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ»

Невелике відгалуження шосейної дороги Пляшева — Берестечко приводить екскурсійний автобус на оточений болотами острів Журавлиху до воріт заповідника. На майданчику перед ворітьми завжди багато автобусів і легкових автомобілів.

Біла мурована стіна з декоративними зубцями відгороджує із заходу територію заповідника. На її зовнішньому боці — дев'ять неглибоких, але доволі великих прямокутних ніш. В них знаходилися намальовані на мідних листах картини відомого українського художника Івана Сидоровича Їжакевича (1864—1962), на яких були відображені окремі епізоди Берестецької битви 1651 р. У 1915 р. командування окупаційних австро-угорських військ наказало вивезти ці картини в Австрію. Доля їх невідома.

Задум побудови своєрідного пам'ятника героям Берестецької битви виник у 1909 р. Його ініціатором була Почаївська лавра, що організува-

ла збір народних коштів на будівництво. Однак зібрана сума виявилася недостатньою для побудови церкви-пам'ятника. Довелось звертатись за пожертвами в Москву і Петербург. Московський купець Колесников (керуючий фірмою «Савва Морозов») дав 50 000 крб. і 700-пудовий дзвін, царський уряд — 25 000 крб. Управління Південно-Західної залізниці виділило 800 пудів міді на дзвони і 200 сажнів старих рейок, а Головне артилерійське управління — 900 пудів лому латуні зі стріляних артилерійських гільз.

Проект храму-пам'ятника розробив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. М. Максимов, учень професора О. В. Щусєва — згодом дійсного члена Академії наук СРСР. Він же і затвердив роботу свого учня.

Будівництво розпочалось влітку 1910 р. Ним керував інженер-будівельник Володимир Леонтович (з 1940 р.— професор архітектури у Києві). Його помічниками були техніки Яків Бойко і Іван Самборський. Одночасно на територію майбутнього заповідника перевезено з Острова дерев'яну Михайлівську церкву XVII ст. У 1914 р. будівельні роботи було завершено. Відбулося відкриття всього комплексу, названого «Козацькими могилами». В урочистостях брав участь полк донських козаків з сусіднього Радзивилова (тепер Червоноармійськ Ровенської області). Їх присутність мала символізувати спадкоємство козацької слави. Постановою ради ордена св. Георгія трьомстам козакам-героям, які загинули 10 липня 1651 р. на острові Гайок, було посмертно і безіменно присвоєно звання Георгіївських кавалерів.

Почалася перша світова війна, будівництво на Журавлисі припинилося: не закінчено спорудження стіни-огорожі комплексу, не зведено дзвіницю, а великий 700-пудовий дзвін евакуйовано в глиб Росії. У перші дні серпня 1914 р. поблизу Георгіївської церкви поховано тіла трьох донських козаків, які загинули в бою поблизу Радзивилова.

«Козацькі могили» протягом свого існування пережили разом з сусідніми селами усі історичні події першої половини XX ст.— австро-угорську окупацію 1915—1916 рр., бої в час так званого Брусилівського прориву 1916 р. Чимало російських і австрійських солдатів поховано на кладовищі поблизу Георгіївської церкви.

В лютому 1918 р. на цих землях з'явились австро-німецькі війська, а в березні 1919 р. вони були окуповані буржуазно-поміщицькою

Польщею. У серпні 1920 р. поблизу «Козацьких могил» вела бої з білополяками 14-та кавалерійська дивізія під командуванням героя громадянської війни О. Я. Пархоменка, що входила до складу прославленої Першої Кінної армії. Наприкінці серпня того ж року легіонери Пілсудського знову увірвалися на «Козацькі могили» і за симпатії до Червоної Армії багнетами вбили двох ченців з обслуги цього невеликого монастиря.

У 20—30-ті рр. «Козацькі могили» стали справжнім символом боротьби за волю народу. Щороку тисячі жителів навколишніх сіл і містечок, навіть Львова, збиралися тут у річницю битви для вшанування пам'яті тих, хто віддав своє життя за визволення українського народу з-під панського гніту. Приходили сюди і члени КПЗУ з Берестечка. Вони вели роз'яснювальну роботу серед трудящих, що дуже непокоїло поліцію. Тому 18 червня 1935 р. волинський воєвода спеціальним розпорядженням заборонив під карою штрафу у 1000 злотих або ув'язнення на шість тижнів будь-які збори біля цієї історичної святині.

З перших днів Великої Вітчизняної війни у цих місцях відбувалися жорстокі бої. Бійці і командири 8-го механізованого корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Д. І. Рябишева в червні 1941 р. кілька днів стримували атаки гітлерівців. У пам'ять про ці події на подвір'ї заповідника стоїть башта радянського танка, що брав участь у боях на території сусіднього села Острова.

У березні 1944 р. бійці 112-ї стрілецької дивізії під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-майора О. В. Гладкова визволили південні райони Волині від німецько-фашистських загарбників.

У січні 1966 р. за рішенням уряду Радянської України територія «Козацьких могил» була проголошена заповідником і підпорядкована Ровенському краєзнавчому музею. У червні 1967 р. у колишньому монастирському будинку відкрито експозицію музею, що постійно поповнюється новими експонатами.

Огляд архітектурного ансамблю заповідника екскурсанти починають з Михайлівської церкви — пам'ятки української дерев'яної архітектури XVII ст. Це трибанна зрубна споруда, що, подібно до всіх православних церков, ділиться на три частини: вівтар, власне церкву і бабинець. Її стіни після останнього ремонту, як і колись у XVII ст., покрито гонтами. Ззовні нижні частини стін оточені галереєю — «опаса-

нієм». За наявними даними, церкву побудовано в 1650 р. у селі Острів «тщанієм настоятеля Івана Береговича». В червні 1912 р. її перевезено на острів Журавлиху і тут складено в первісному вигляді. У церкві збережено все її обладнання, а у вівтарі під престолом знаходиться кам'яний хрест, перенесений сюди в 30-х рр. з козацького кладовища в урочищі Монастирщина. Іконостас вражає своїм мистецьким виконанням. Він прикрашений мереживом дерев'яної позолоченої різьби, виконаної руками народних умільців. Хорошими зразками українського іконописного мистецтва XVII ст. є ікони нижнього ряду, живопис верхніх рядів датується XVIII ст. В центрі церкви — спуск у підземний хід, довжиною близько 50 м, що з'єднує Михайлівську і Георгіївську церкви.

Побудована на правому березі Пляшівки, над ставом, в урочищі Попів Горб (тут, до речі, було поселення періоду енеоліту), захищеному від театру воєнних дій 1651 р. річкою і ставом, Михайлівська церква збереглась під час битви, облоги козацько-селянського табору і відступу військ 10 липня 1651 р. Але вже від самого початку свого існування зазнала сваволі шляхти. У скарзі в луцький повітовий суд володарки містечка Новий Острів К. Четвертинської від 20 травня 1650 р. на хоругву волинського підстолія Т. Карпинського, що пограбувала та побила селян і священика, говориться: «Отця священика новоострівського, любо уніата, не маючи респекту на духовну особу, челядь пана Страшова слови неучтивими зневажаючи, з дому вигнавши, полотна взято аршинів тридцять п'ять, побили вікна і двері виламали, на остаток і до церкви хотіли двері відбивати, даючи туюю причину, жеби мав у церкві срібло і шати поховати».

За переказами, у Михайлівській церкві перед битвою молився Богдан Хмельницький, а митрополит Йоасаф нібито відправляв богослужіння і благословив тут Хмельницького на війну за православну віру та підперезав його мечем, освяченим біля Гробу Господнього в Єрусалимі. Це, мабуть, не відповідає дійсності: напередодні битви Богдану Хмельницькому та Йоасафу довелося би плисти до Михайлівської церкви човном. Та й у цьому не було потреби: у козацькому таборі була похідна церква, в якій Йоасаф щоденно відправляв богослужіння. До того ж письмові джерела повідомляють, що благословив Хмельницького на війну за віру Йоасаф від імені патріарха константинопольського ще в Києві у грудні 1649 р.

Той факт, що король Ян Казимир наказав убитого в козацькому таборі 10 липня митрополита Йоасафа поховати у найближчій православній церкві, спонукав археологів провести пошуки його останків на Поповому Горбі в Острові, де до 1912 р. стояла Михайлівська церква. Розкопками стверджено існування довкола місця церкви старого кладовища, а в окремих захороненнях знайдено покладені за місцевим звичаєм монети другої половини XVII—XVIII ст. На місці самої ж церкви встановлено, що її первісний план повністю відповідає плану сьогоднішньої споруди на острові Журавлисі. Під колишньою підлогою церкви знайдено групу літургічних речей, що, очевидно, вийшли вже з ужитку в час побудови церкви і за звичаєм православної церкви були закопані під підлогою нової споруди.

У 1971 р. на місці колишнього бабинця праворуч входу до церкви під стіною будинку виявлено два кістяки, що лежали в одній ямі один над одним. Верхнім був скелет старого чоловіка; його відрубана голова з роздрібленими лицевими кістками лежала біля колін. Під ним знаходився кістяк чоловіка близько 50 років з простріленим кулями черепом. Через відсутність будь-яких речей знайдені кістяки лише здогадно можна визначити як поховання Йоасафа і ченця Павла. Таке припущення видається правильним з огляду на те, що обидва поховані загинули внаслідок воєнних подій (у одного з них голова відрубана, у іншого — прострілена); поховання їх в одній ямі вказує на їхню одночасну загибель і дозволяє припустити існування якогось зв'язку між ними за життя. Крім того, люди, які їх ховали, вважали їх гідними вічного спочинку саме в церкві. Усе це відповідає письмовим повідомленням про смерть Йоасафа, повне пограбування шляхтою його речей і про наказ короля поховати його в найближчій церкві. Чернець Павло всюди супроводжував Йоасафа, їздив з ним у Москву, потім листувався з царем, виконував його доручення. Напередодні Берестецької битви цар послав Йоасафу і Павлу 4 сорока соболів, але цей подарунок до них уже не дійшов. Царський посол на Україну Григорій Богданов в липні 1651 р. вирушив до Москви. В дорозі, зустрівши царського посланця з соболями, привіз цей подарунок назад, повідомивши, що про долю Йоасафа і Павла після здобуття шляхтою козацького табору під Берестечком нічого не відомо: вони або вбиті, або потрапили в полон. Отже, ймовірно, розкопками на місці Михайлівської церкви в Острові

виявлено останки двох історичних осіб, близьких політичних соратників Богдана Хмельницького, про діяльність яких у справі возз'єднання України з Росією відомо з багатьох письмових джерел.

Кожного, хто потрапляє на подвір'я заповідника, вражає і зачаровує монументальна споруда Георгіївської церкви, що не має аналогів. Ця церква-пам'ятник, побудована в стилі українського барокко, поширеному на Україні в XVII—XVIII ст., завершується п'ятьма куполами з овальними, видовженими банями. Фасад у вигляді великої, заповненої іконостасом арки звужується двома хвилястими ступінцями вверх, оздоблений барокковими волютами і завершений невеликою банею та хрестом. Вузькі, видовжені вікна і двері двох малих балконів по боках арки додають більшої стрункості цій 28-метровій споруді. Зверху будівлю логічно завершує хрест (4 × 4 м), встановлений над центральним куполом. За оригінальним проектом В. М. Максимова дві складові частини церкви — власне церква та бабинець — знаходяться під відкритим небом, і лише площа церкви виділена невисоким підвищенням. Всередині арки на фасаді церкви — одноярусний іконостас з царськими вратами та бічними дверима; весь простір над ним в арці заповнює намальована Іваном Їжакевичем на металевих листах картина «Голгофа». Іконостас виконаний з червоного кварциту та чорного лабрадориту з Житомирщини, що символізують кров і траур. Під іконами — зображення георгіївських хрестів — символів військової доблесті, що нагадують про присвоєння трьомстам козакам-героям звання георгіївських кавалерів.

До Георгіївської церкви можна зайти бічними дверима, але найбільше враження справляє прохід з Михайлівської церкви підземним ходом у розташований нижче рівня грунту ярус церкви-пам'ятника. В центрі цього приміщення знаходиться велика цегляна пустотіла колона, суцільно заповнена людськими кістками, викопаними в урочищі Монастирщина і зібраними з різних місць поля битви. Праворуч і ліворуч колони в нішах стін також лежать людські кістки, в тому числі й ті, що викопані на козацькій переправі археологічною експедицією. Після побудови цього мавзолею тут же знаходилась і випадково знайдена в різних місцях козацька зброя — мушкети, шаблі. Але в 20-х рр. ці експонати були конфісковані польською буржуазною поліцією і, втративши свої паспорти, десь загубилися в польських музеях.

Піднімаємося кількома східцями, і перед нами постає саркофаг з останками жертв Берестецької битви. Порубані шаблями і простріляні черепи німим трагічним поглядом порожніх очиць дивляться в обличчя своїх далеких, уже вільних нащадків, нагадуючи їм про подвиги прапрадідів — тих, хто поліг у битві за волю українського трудового народу. Пам'ять про них вічна. Біля саркофага завжди пломеніють квіти.

Оригінальність Георгіївської церкви полягає ще в тому, що вона триярусна. Її нижній ярус на рівні саркофага в підземеллі займає церква Параскеви з невеликим вівтарем та одноярусним іконостасом. Внутрішнє обладнання тут також збережене на своїх місцях, а особливої уваги заслуговує різьблене дерев'яне панікадило — витвір народних митців. Температура у підземній церкві постійна, плюсова. Тому служби взимку звичайно відправлялись у цій частині храму.

Бічними східцями входимо на розташований на рівні грунту другий ярус — церкву св. Георгія, що вражає своїм простором і багатством оформлення. Західна стіна цього приміщення є ззовні іконостасом з картиною «Голгофа», а просторий зал первісно був задуманий як вівтар розташованої під відкритим небом церкви. Згодом такого розподілу стали дотримуватися лише під час урочистих богослужінь, а східну частину залу відгороджено одноярусним іконостасом і перетворено у вівтар. Праворуч і ліворуч царських врат та у верхньому поясі над іконостасом — ікони пензля Івана Їжакевича. Стіни храму покриті розписами на євангельські сюжети почаївськими художниками Олександром Корецьким і Пилипом Пилипчуком.

У центрі приміщення з-під купола на залізних ланцюгах звисає велике бронзове панікадило.

Церква має чудову акустику. Цьому сприяють вмуровані у стіни та стелю жерлами назовні гільзи артилерійських снарядів, які виконують ті ж функції, що й глиняні голосники у давньоруських храмах.

Бічними сходами можна піднятися на третій ярус церкви — на хори, у східній частині яких розташований вівтар церкви Бориса і Гліба з одноярусним іконостасом.

Георгіївська церква під час останніх воєн не раз була предметом артилерійського і кулеметного обстрілів. В її стінах у різних місцях вмуровано снаряди, що попадали в неї, і потім, в час ремонту, згідно з місцевим звичаєм, були залишені на цих же місцях.

Під час ремонтних робіт 1987—1988 рр. замінено покриття церкви на мідні листи, позолочено хрести. У січні 1990 р. в Георгіївській церкві на прохання віруючих поновлено богослужіння.

МУЗЕЙ «КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ»

Експозиція музею в основному присвячена подіям 1651 р. і розгорнута у сімох залах будинку, що знаходиться поруч з Георгіївською церквою. Відкрито музей 17 червня 1967 р.

Перший зал експозиції має інформативний характер. Виставлені тут матеріали розповідають про долю населення Західної Волині в контексті історії всіх українських земель від часів Давньої Русі до початку Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Басейн річки Стир з глибокої давнини належав до території розселення східнослов'янських племен, а згодом увійшов до складу могутньої Давньоруської держави з центром у Києві, що виникла у Східній Європі в IX ст. Найціннішим експонатом періоду Київської Русі є виставлений у першій вітрині меч князівського дружинника X ст., знайдений у сусідньому селі Хотин Червоноармійського району Ровенської області. Меч виготовлений на зразок виробів рейнських майстрів IX—X ст., які звичайно наносили на клинках латинськими літерами власне ім'я. На нашому екземплярі напис складається з рисок, що є лише імітацією латинських літер, між якими трапляються знаки кирилицею. Очевидно, меч виготовлений давньоруським майстром, який не знав латини, але намагався своєму виробу надати вигляд прославлених у той час рейнських мечів. Меч із Хотина є одинадцятою знахідкою на території СРСР подібного типу, а за своїм станом, збереженням він кращий від інших.

Експоновані тут ножі, сокири, вістря стріл, окуття лопати, знайдені в околицях Пляшевої, датуються XII—XIII ст., тобто періодом розпаду Київської Русі на окремі ранньофеодальні удільні князівства. Західна Волинь у цей час увійшла до складу Волинського князівства з центром у Володимирі-Волинському, а після його об'єднання в 1199 р. з Галицьким князівством — до складу Галицько-Волинського князів-

ства з центром у Галичі. Тут — карта земель Галицько-Волинського князівства, репродукція портрету князя Данила Галицького та дається інформація про завоювання Південної Русі ордами хана Батия в 1240—1241 рр.

Ординська навала значно послабила Південну Русь. Цим скористалися сусідні держави, і в XIV ст. землі колишнього Галицького князівства захопив польський король, землі ж Волинського та інших східних князівств — литовські феодали. Але вже наприкінці XIV ст. Польща і Литва об'єдналися, що в 1569 р. було закріплено актом так званої Люблінської унії. Тоді ж Волинь була вилучена з литовських володінь і увійшла, як Волинське воєводство, до складу Польщі. У польсько-литовській державі вся влада належала шляхтичам, які одержували від короля великі маєтки і запроваджували в них кріпосницькі порядки. Гніт феодалів дедалі зростав, а трудове населення поступово втрачало всі права, перетворюючись у власність панів. Непокірних жорстоко карали. Скульптура М. Р. Кіппіса «У неволі», що зображає кріпака з колодою на шиї, ілюструє становище селян, які не корилися панській владі.

З XV ст. нова загроза нависла над українськими землями: кримські татари спустошували країну, грабували, забирали населення в ясир. Не обминали вони й Волині. В актах Кременецького суду за 1577—1578 рр. записано, що татари в цей час «велике спустошення вчинили, самих людей в неволю і маєтності їх побрали, гумна і іншу всяку маєтність їх попалили». Український народ склав багато дум та історичних пісень про ці важкі й тривожні часи. В експозиції поруч з репродукцією тогочасного малюнка «Татари женуть ясир» наведено текст народної пісні:

Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Витоптала орда кіньми маленькії діти.

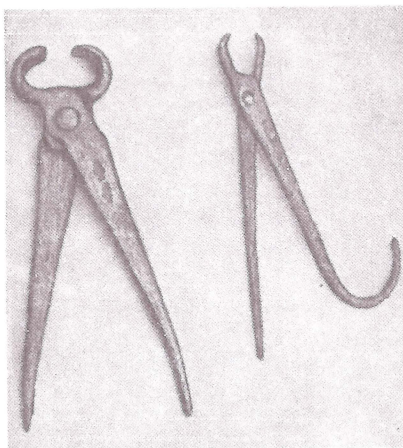
Для оборони українських земель від татарських нападів у XVI ст. за дніпровськими порогами самочинно виникла міцна військова організація — Запорізька Січ, що складалася в основному з людей, які, рятуючись від нестерпного феодального гніту, втікали у низов'я Дніпра. Відважні запорожці здійснювали сухопутні і морські походи проти Кримського ханства і турецької Османської держави, звільняли з

татарського і турецького полону невільників, стояли на сторожі рідної землі.

Ілюстративні матеріали в експозиції розповідають про виникнення Запорізької Січі, її організацію, козацькі походи.

У XVI—XVII ст. на Україні нечувано поширилося потрійне гноблення. Позбавлені всіх прав, селяни змушені були працювати на своїх панів, міська біднота потрапила у повну залежність від власників міст. Українські ремісники в містах не могли належати до ремісничих об'єднань. Наприклад, у Львові їм дозволялося мати власні будинки лише на одній Руській вулиці. Навіть шляхта українського походження, на відміну від польських шляхтичів, була обмежена у своїх правах. Католицьке духовенство при підтримці короля в 1596 р. у Бресті домоглося проголошення церковної унії, що зводилась до насильного підпорядкування православної церкви на Україні і в Білорусії римському папі і примусового окатоличення населення. Відповіддю на шляхетські порядки і нестерпний гніт стали народні повстання, що прокотились по Україні в кінці XVI — на початку XVII ст. У вітрині експонуються муляжі зброї повстанців — саморобні коси і списи, які, звичайно, не могли зрівнятися зі зброєю регулярних шляхетських військ. Погане озброєння і відсутність координації дій повстанців призводили до жорстокого придушення шляхтою цих спалахів народного гніву.

У правій частині вітрини показано речі, що характеризують волинське село першої половини XVII ст. Значна частина їх виявлена при розкопках на місці Михайлівської церкви та на козацькій переправі. Тут бачимо дерев'яні вироби XVII ст.— деталі обладнання водяного млина, дно відра, коцюбу, пральник, фрагмент руків'я коси, веретено, грузило і поплавок до рибальської сіті, мотовило, кераміку, фрагменти скляних посудин і скляний куманець, залізні цвяхи, ботало (дзвінок на худобу), замок від церковної скарбонки, деталь панікадила, глиняну кадильницю. Цей предмет є, мабуть, єдиним, збереженим на території України, зразком такого типу виробів народних гончарів кінця XVI — початку XVII ст. Кадильниця складається з двох частин — нижньої мисочки та конусовидної верхньої частини з наскрізними округлими отворами. Поверхня покрита жовтою поливою. Вартий уваги й скляний куманець. Адже досі вважалося, що цей тип посуду з'являється на Україні щойно у XVIII ст.

Ремісницькі інструменти
Ремесленнические инструменты
Craftsman's tools

Дерев'яна плакетка
з карикатурою на шляхтича
Деревянная плакетка
с карикатурой на шляхтича
Wooden plaquette
with an image of a Polish lord

Зразком українського мистецтва XVII ст. є покрита живописом частина царських врат з церкви сусіднього села Митниці. Ось скарб монет, випадково знайдений 1971 р. у селі Острів на невеликому острівку серед болота в заплаві правого берега Пляшівки. Він складається з 90 срібних монет XVII ст. польського карбування. Їхня вартість — 8 польських злотих і 13 грошів. У той час за цю суму можна було купити кожух або чотири пари чобіт. Скарб, мабуть, закопав хтось із місцевих жителів у буремні дні берестецьких подій середини XVII ст. А може, саме про такі заховані цінності й співається у народній пісні:

Ой Нечаю, Нечаєньку,
А де твої гроші?
— Під містечком Берестечком
Закопані в лозах.

До народних повстань на Україні кінця XVI — початку XVII ст. приєднувалось і козацтво. Найбільш відомими є повстання під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка (вихідця із Гощі Ровенської області), Тараса Трясила. Всі вони були придушені польсько-шляхетськими військами. У 1648 р. вибухнуло найбільше з усіх попередніх повстань, яке переросло у Визвольну війну українського народу проти шляхетського гніту. На її чолі став визначний полководець і політик гетьман Богдан Хмельницький. В експозиції, крім портрета Хмельницького роботи художниці Л. Спаської, дається інформація про початок Визвольної війни та перші перемоги козацько-селянської армії під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Виклад історії першого періоду Визвольної війни завершується матеріалом про Зборівський договір 1649 р.

Наступний розділ експозиції присвячений початку другого періоду Визвольної війни, коли після невдалого походу польського гетьмана Мартина Калиновського під Вінницю козацько-селянське військо під проводом Богдана Хмельницького дійшло до території теперішньої Тернопільської області й зупинилось біля с. Колодного поблизу Вишнівця, чекаючи на прибуття підкріплення — кримських військ Іслам-Гірея III. Польський король Ян Казимир в той час збирав свої війська в Сокалі (тепер Львівської області), а 16 червня 1651 р. рушив з ними під Берестечко. На карті показано розташування обох армій, а на підставі письмових джерел відтворено шляхи їх походу під Берестечко. Козацько-селянські і татарські війська проходили через Перенятин, Козин, Боратин, Хотин і Рідків.

Микола Костомаров записав на Волині народну пісню про цей похід:

Висипали козаченьки з високої гори:
Попереду козак Хмельницький на воронім коні.
«Ступай, коню, дорогою, широко ногами,
Недалеко Берестечко й орда за нами.
Стережися, пане Яне, як Жовтої Води!
Йде на тебе сорок тисяч хорошої вроди».

У залі виставлено гармати XVII ст., серед яких — моздир (гармата з коротким стволом і широким жерлом), виявлений в Митниці.

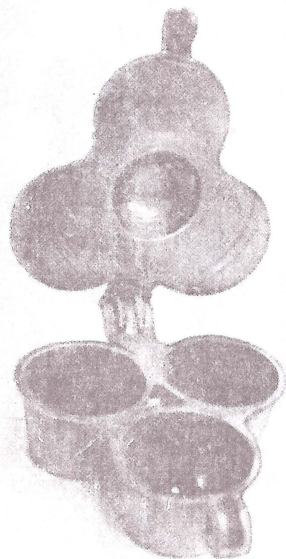
В останній вітрині вміщено список козацьких полків, що брали участь у битві під Берестечком, та календар подій другого періоду Визвольної війни до початку Берестецької битви. Тут же — зброя, знайдена під час археологічних розкопок козацької переправи (шаблі, мушкет, кулі, порох) та загальновійськові речі — навершя прапорів і бунчука, частина речей канцелярії Війська Запорізького. Шаблі належать до двох різних типів. Одна є зразком чорної (бойової) шаблі, друга, мабуть, була здобута козаком у бою з німецьким найманцем. Ця кавалерійська шабля з дуже довгим (82 см) клинком і руків'ям, захищеним на зразок швейцарських шабель XVII ст. двома вертикальними гардами, не має у нас аналогів і, напевно, виготовлена в Західній Європі.

Знайдені на козацькій переправі залізні хрести — навершя прапорів — є рештками тих хоругов козацьких полків, що впали в болото і не потрапили в руки ворогів. Від кинутого в болото на переправі бунчука збереглося лише його навершя у вигляді невеликого списа з втулкою. Під час розкопок 1975 р. археологи несподівано натрапили на групу речей, що, очевидно, належали канцелярії Війська Запорізького. Це великий срібний каламар, менший циліндричний, покришка від третього, свічник, два замочки від шкатулок з документами та особисті речі заможного козака. Особливої уваги заслуговує срібний каламар з трьох з'єднаних один з одним циліндрів, що прикривалися фігурною покришкою з латинськими літерами «І», «О», «С» напроти кожного циліндра. Літери, очевидно, означають вид чорнила, що знаходилося в окремих відділеннях каламаря: інкауст (чорне чорнило), охра (вохра, фарба жовтого кольору) та цинобер (червона, кіновар). Похідні каламарі козацьких полків збереглись у деяких музеях України. Вони мають вигляд вузьких пеналів і були розраховані лише на один вид чорнила та пристосовані до ношення писарем на поясі. На відміну від них, каламар, знайдений під Берестечком, був предметом стаціонарної канцелярії і вживався при написанні різнокольоровими літерами парадних грамот. Воскову свічку, вставлену у свічник, також знайдено на переправі.

Мабуть, ніде, крім місця Берестецької битви, не зберігся до наших днів козацький порох. У вітрині експонується порох з порохівниць, знайдених під час розкопок на козацькій переправі. Відомий французький інженер Гійом Боплан у XVII ст. писав, що «козаки роблять

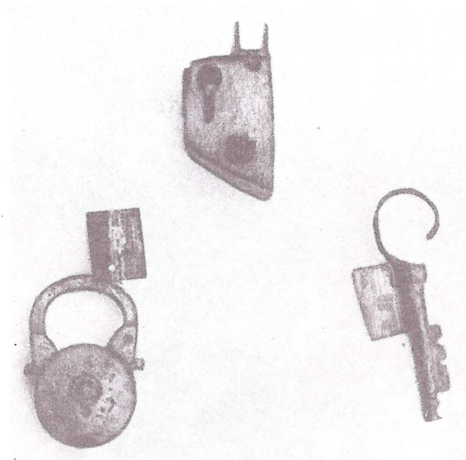

Каламар з козацької канцелярії
Чернильница из казацкой канцелярии
Ink-pot from a Cossack field office

чудовий порох». Хімічним аналізом, проведеним у Львові та Москві, стверджено, що ці залишки складаються в основному з вугілля хвойних дерев; майже вся сірка за довгих 300 років була вимита водою, а селітра розчинилася у вологому грунті. Порох втратив свої вибухові властивості. На Україні в період Визвольної війни існувала окрема галузь ремесла по виготовленню пороху, якого величезна армія Богдана Хмельницького потребувала дуже багато. Спеціальним універсалом гетьман перед Берестецькою битвою наказував кожному козакові мати 5 фунтів (2 кг) пороху. За підрахунками історика Володимира Сергійчука, мінімальна потреба у поросі для козацько-селянської армії щорічно становила майже тисячу тонн.

Другий зал займає діорама (худ. М. Ю. Машкевич), що відтворює початковий етап битви під Берестечком. На ній бачимо, як полки шляхетської кінноти на чолі з Яремою Вишневецьким вриваються у ще не

Висячі замочки і ключ
Висячие замки и ключ
Padlocks and a key

закінчений табір козацьких військ. Козаки й селяни хоробро дають відсіч ворогові й змушують його до відступу.

Експозиція третього залу починається з вітрини, в якій демонструються виявлені розкопками на місці переправи зразки козацького озброєння — мушкети з ударними та колісними замками.

Протягом XV—XVII ст. з розвитком виробництва ручної вогнепальної зброї в Європі з'являються мушкети спочатку з гнотовим, потім з колісним, а відтак — ударним замком. Ладунок (порція пороху і куля) забивався у ствол таких мушкетів шомполом. Мушкети з гнотовим замком не мали курка, а порох у стволі запалювався від тліючого гнота, що у відповідний момент прикладався до ладунку. Курок ударного замка із затиснутим у ньому кремінцем, вдаряючи у вертикальне кресало, висікав іскру, яка запалювала порох на полиці біля просвердленого у задній частині ствола бічного отвору. Куля з мушкета потрапляла в ціль на віддаль до 500 м. За свідченням іноземних мандрівників, козаки були надзвичайно влучними стрільцями. Так, венеціанець А. Віміна у 1650 р. записав, що бачив серед козаків таких стрільців, які «кулею гасять свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче це зроблено щипцями».

Мушкет з колісним замком належить до більш давнього типу ручної вогнепальної зброї, характерної для другої половини XVI — початку XVII ст. Курок його замка із затиснутим в ньому кусочком піриту діяв у протилежному до польоту кулі напрямку; він не вдаряв, а лише нахилявся над зубчастим коліщатком, що оберталося внутрішньою пружиною після натиску на спусковий гачок. Зубці коліщатка кресали з піриту іскру, яка запалювала порох на полиці, а вогонь через бічний отвір у задній частині ствола викликав вибух ладунку. Пружина накручувалася спеціальним гайковим ключем, що накладався на чотиригранний стрижень в центрі коліщатка. Разом з мушкетом експонується і ключ до його замка художньої роботи. На округлому, ажурному, прикрашеному гравіруванням щитку його руків'я — двостороннє зображення Георгія Побідоносця і круговий латинський напис, що чітко зберігся лише з одного боку: «Благословеніє Господа робить [людей] багатими». Кінець руків'я служив викруткою для гвинтів під час розбирання й чищення мушкета. Ключ був виготовлений в якійсь польській майстерні зброярів, і йому відома лише одна аналогія, що зберігається в Ленінграді в колекції державного Ермітажу. Два інші мушкети — з ударними замками. Досі вважалося, що ударні замки набули поширення в Європі лише в другій половині XVII ст. Однак більшість знайдених на місці Берестецької битви мушкетів має вже ударні замки, що свідчить про забезпечення козацько-селянської армії більш досконалою, як на той час, зброєю.

У вітрині — фото фрагмента барельєфа із саркофага польського короля Яна Казимира. На барельєфі зображено козаків під час бою. Король у 1668 р. відмовився від престолу і виїхав у Францію, де й помер у 1672 р. Його поховано в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. Саркофаг прикрашено барельєфом (скульптор Жан Тібо, 1672 р.) з єдиним відомим тогочасним зображенням битви під Берестечком. Тут чітко видно, як козаки застосовували вогнепальну зброю: вони вишикувалися у три ряди: перший стріляв з мушкетів, другий готувався до пострілу, третій ладував рушниці. Козаки одягнуті у свитки, шапки зі смушевою оторочкою і чоботи. Озброєні мушкетами та шаблями при лівому боці, з порохівницями ззаду на поясах. Козак на передньому плані без шапки, має вуса, а на голові — чуб-оселедець. У правій частині барельєфа козацький полковник, одягнутий в кирею та опанчу, з

шаблею при боці й перначем у правій руці веде свій полк до бою.

Друга ілюстрація у вітрині є фотокопією гравюри голландського художника Вільгельма Гондіуса. На ній — взяті в полон під Берестечком козаки. Під їхніми ногами лежить зброя: шаблі та лук зі стрілами.

Експоновані шаблі належать до відомого у королівській Польщі типу карабел. Вони мають легко вигнуті клинки, що закінчуються загостреним з обох боків розширенням, так званим молотком. Козаки використовували шаблі, що мали на перехресті вузький перстень для великого пальця правиці, тому таку шаблю нелегко було вибити з руки. У документах кінця XVI—XVII ст. згадується як окремий тип «козацька шабля». Однак досі ще не вдалося з'ясувати, якою вона була. Можливо, що козацькою називали просту бойову шаблю з коротким кривим клинком без поздовжніх рівців і з перснем для пальця на перехресті. Таку шаблю знайдено на козацькій переправі.

З інших предметів озброєння у першій вітрині експонуються дерев'яний шомпол з металевим окуттям кінця (мабуть, до ладування пістоля), вістря перської піки з обламаною втулкою (можливо, трофей козака в бою з польським шляхтичем), порохівниця у вигляді рогу достатку, що відрізняється від порохівниць, які використовувались у польсько-шляхетській армії, чекани — невеликі сокирки з півокруглим лезом і коротким чотиригранним обухом зі збереженими дерев'яними держаками та келеп з частиною держака.

Під час розкопок знайдено 24 простих і орнаментованих чекани з держаками та без них і два келепи (келеп — зброя, в основному призначена для пробивання металевих панцирів, має довгий загострений клівець, багатогранний обух і довгий дерев'яний держак). В руках міцної людини келеп був страшною і дуже ефективною зброєю. В українських народних піснях часто згадується келеп як зброя козака. Так, у думі «Про козака Голоту» співається, що козак Голота «до татарина прибуває, келепом межі плечі гримає».

Консервуючі властивості торфу на місці переправи зберегли для нас козацькі речі з дерева і шкіри. Унікальний експонат — велика шкіряна сумка, яка, мабуть, використовувалася для перевезення багажу на в'ючних конях. Подібних речей на території України досі не виявлено. Ці безцінні знахідки дозволяють скласти повніше уявлення про озброєння та спорядження козацько-селянської армії.

Портрет Б. Хмельницького. *Худ. Л. Спаська*
Портрет Б. Хмельницкого. *Худ. Л. Спасская.*
Portrait of B. Khmelnytsky. L. Spasska, painter

Річка Пляшівка біля острова Гайок
Речка Пляшевка у острова Гайок
Pliashivka River near Hayok Island

Місце однієї з трьох переправ козацько-селянського війська
Место одной из трех переправ казацко-крестьянского войска
One of the three fords where the Cossack-and-peasant army crossed the river

«Козаки». Фрагмент барельєфа на саркофазі Яна Казимира у Парижі
(скульптор Ж. Тібо, 1672 р.)

«Казаки». Фрагмент барельефа на саркофаге Яна Казимира в Париже
(скульптор Ж. Тибо, 1672 г.)

"Cossacks". Fragment of the bas-relief on the sarcophagus of Jan Kazimierz in Paris
(G. Thibaud, sculptor, 1672)

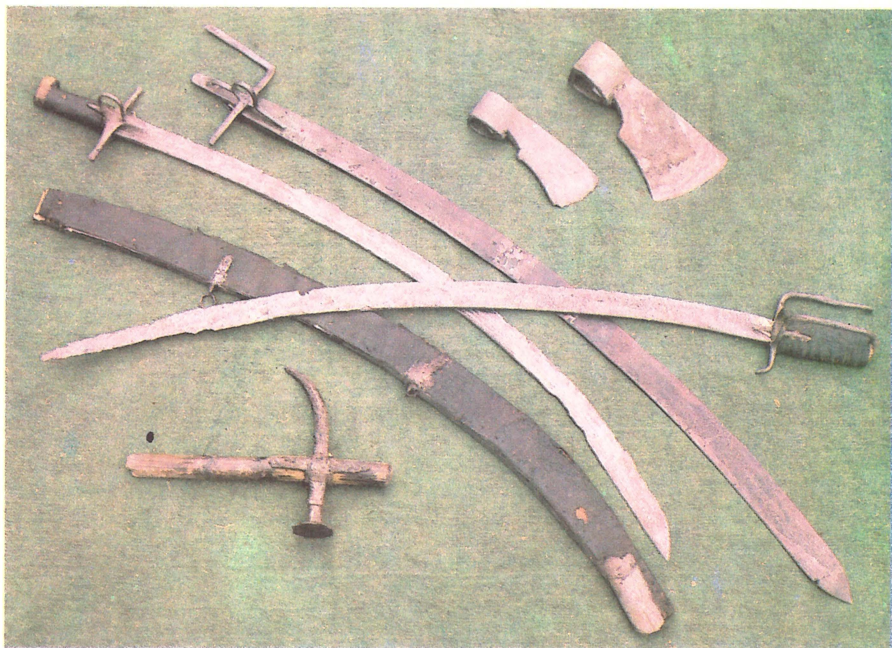
«Козацький прапороносець». Фрагмент барельєфа на саркофазі Яна Казимира у Парижі *(скульптор Ж. Тібо, 1672 р.)*

«Казацкий знаменосец». Фрагмент барельефа на саркофаге Яна Казимира в Париже *(скульптор Ж. Тибо, 1672 г.)*

"Cossack Standard-Bearer". Fragment of the Bas-relief on the sarcophagus of Jan Kazimierz in Paris *(G. Thibaud, sculptor, 1672)*

У залах музею
В залах музея
In the halls of the Museum

Козацька зброя
Казацкое оружие
Cossack arms

Козацькі ножі
Казацкие ножи
Cossack knives

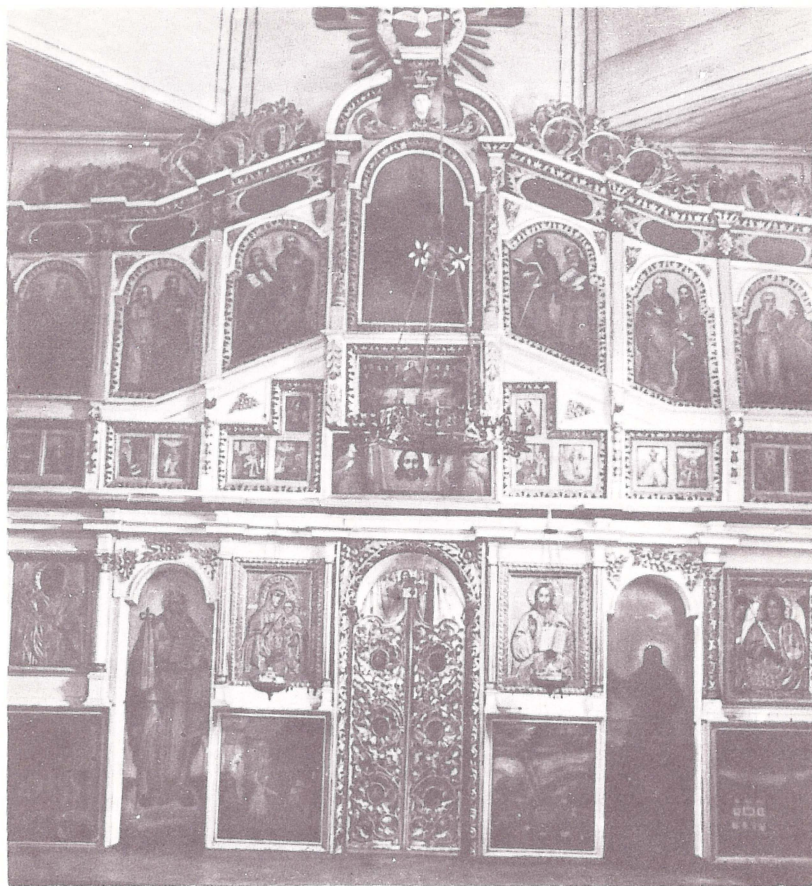
Мідні казани
для готування їжі
Медные котлы
для приготовления пищи
Copper vessels
for cooking food

Предмети козацького побуту
Предметы казацкого быта
Objects of Cossacks daily round

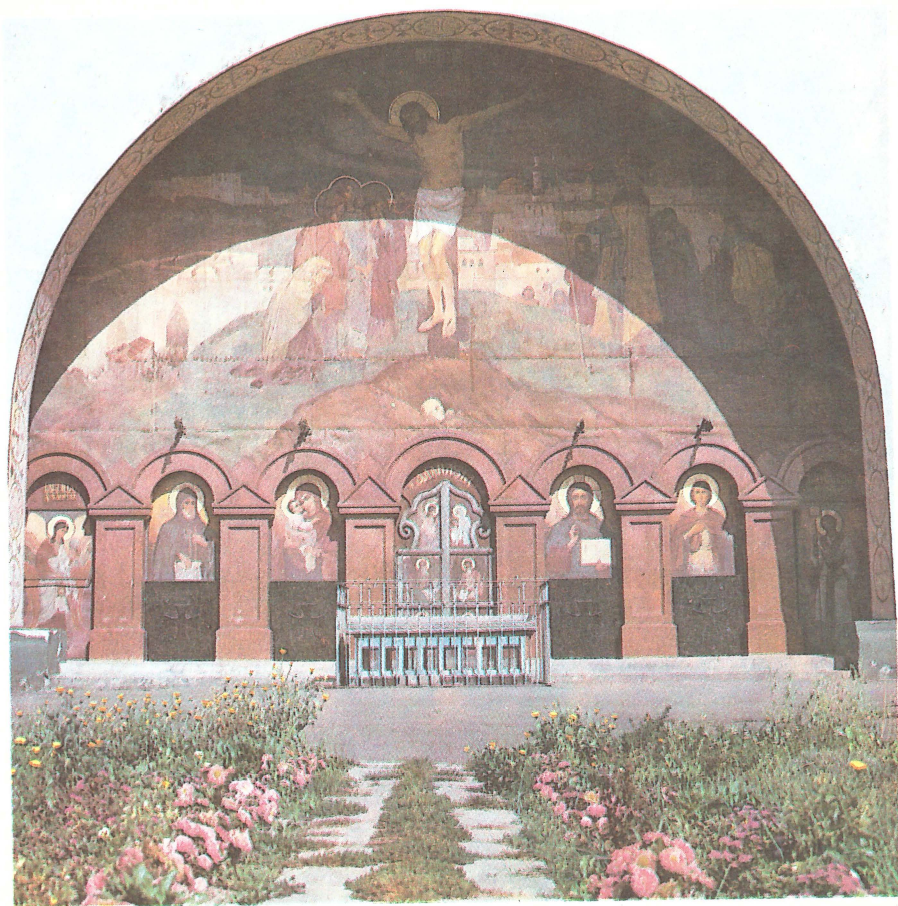
Михайлівська церква — пам'ятка архітектури середини XVII ст.
Михайловская церковь — памятник архитектуры средины XVII в.
St. Michael Church, an architectural monument of the mid-17 th c.

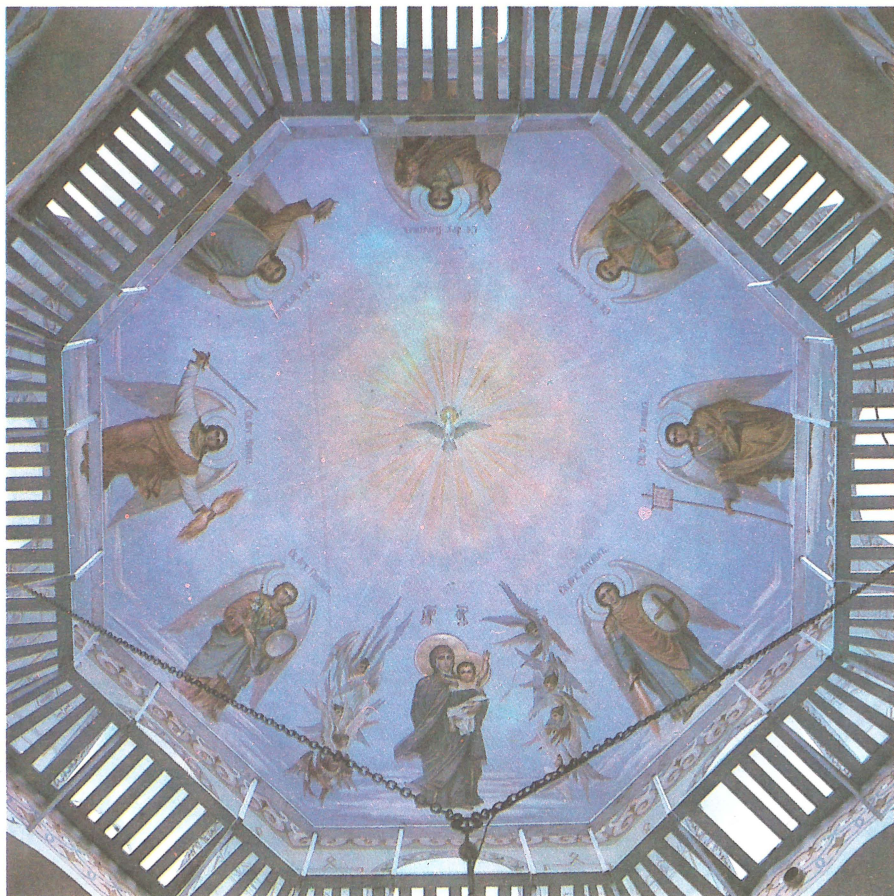
Іконостас Михайлівської церкви
Иконостас Михайловской церкви
Iconostasis of the St. Michael Church

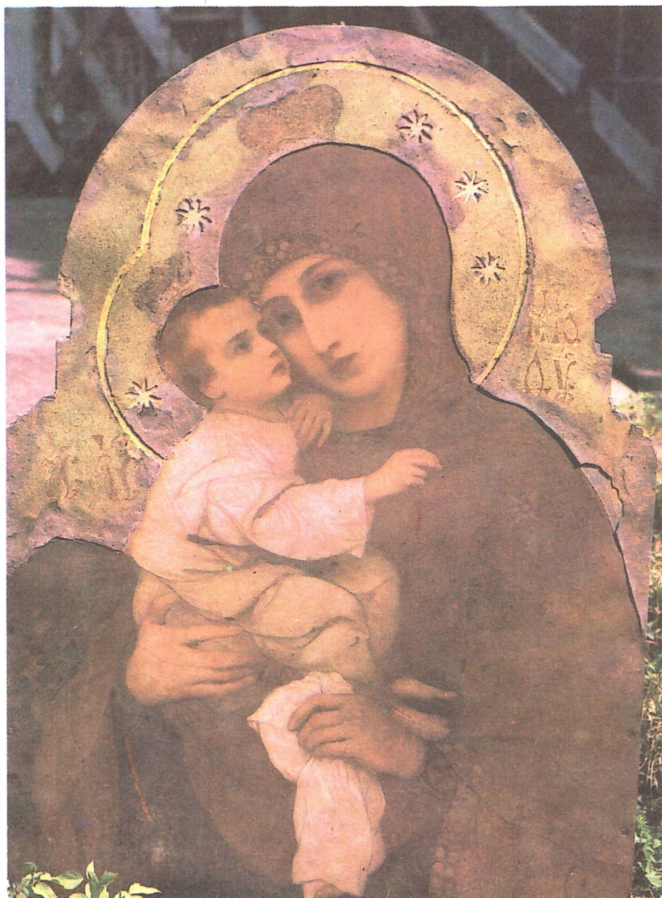
Георгіївська церква. 1910—1914 рр.
Георгиевская церковь. 1910—1914 гг.
St. George Church. 1910—1914

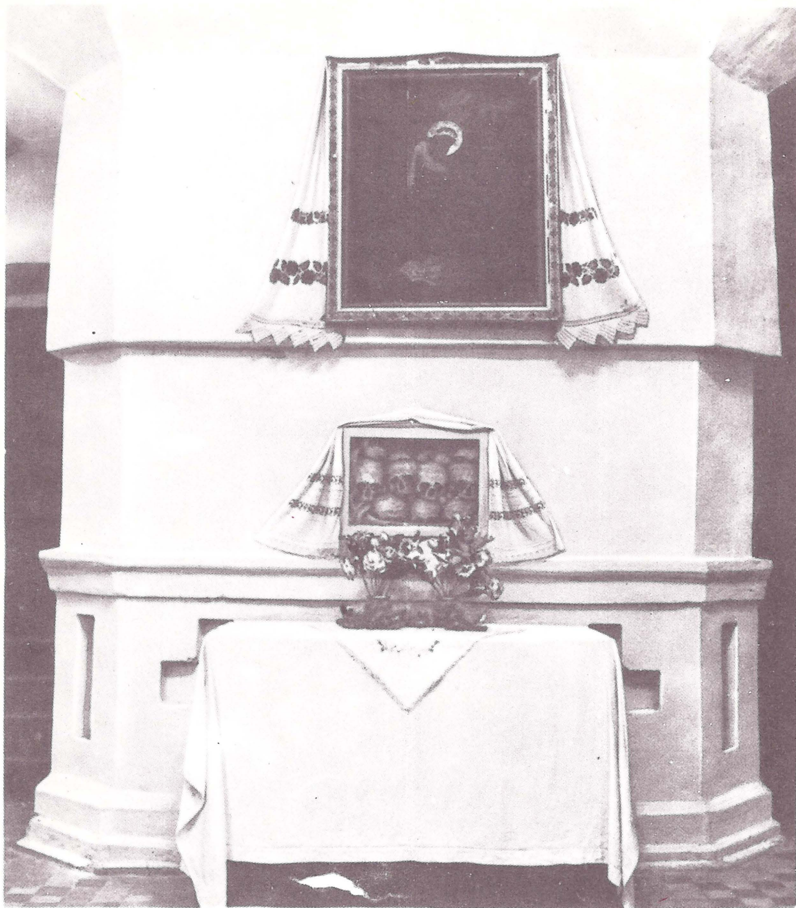
Іконостас Георгіївської церкви
Иконостас Георгиевской церкви.
Iconostasis of the St. George Church

Купол Георгіївської церкви
Купол Георгиевской церкви
Dome of the St. George Ghurch

Ікона «Богоматір з дитям» з Георгіївської церкви. *Худ. І. Їжакевич*
Икона «Богоматерь с младенцем» из Георгиевской церкви. *Худ. И. Ижакевич*
"Our Lady with Child", icon from the St. George Ghurch. *I. Izhakevych, painter*

Фрагмент гробниці з останками полеглих у Берестецькій битві.
Фрагмент гробницы с останками погибших в Берестечской битве
Fragment of the shrine in which are entombed the remains
of those who were killed in battle at Berestechko

До найважливіших проблем функціонування армії в XVII ст. належало забезпечення її провіантом, зброєю, порохом, а також матеріалом для виготовлення куль. Оскільки на Україні не було родовищ свинцю, то доводилося його купувати на ринках, куди цей метал привозили з інших країн. Під час війни торговельні зв'язки припинялись, і свинець ставав дефіцитним товаром. Тому Богдан Хмельницький завбачливо спеціальним універсалом наказував кожному козакові мати в запасі 5 кіп (300 штук) куль. Звичайно, такий наказ було нелегко виконати, адже свинцю на ринки потрапляло мало, до того ж він дорого коштував. Отож, запаси козаків були невеликі. В окремих гаманцях, виявлених на переправі, знаходилося не більше 60—70 куль.

У вітрині — кулелійки — інструмент для відливання куль різних типів, свинцеві зливки, зокрема з клеймом майстерні (мабуть, в Олькуші поблизу Кракова).

Тут і знаряддя (зубила) до рубання зливків на частини, і заготовки куль у вигляді малих циліндрів, зразки готових виробів — кулі різного діаметра для різних калібрів зброї. Нестачу свинцю козаки компенсували збиранням різних речей з легкоплавких металів. Під час походу до Берестечка вони, очевидно в якомусь панському палаці або костьолі, виламали вікна, а свинцеві рами згорнули у клубки і розділили поміж себе. При розкопках переправи знайдено чотири такі рами, що дають уявлення про розміри і форми вікон. 1981 р. виявлено половину рами округлого вікна, що знаходилось, мабуть, у стіні якогось костьолу над вівтарем, а 1983 р. за 30 м від попередньої знахідки вдалося розшукати другу половину цієї ж рами.

З історичних документів відомо, що керівник антифеодального повстання 1651 р. у Краківському воєводстві Костка Напєрський, обложений військами краківського архієпископа в Чорштинському замку, наказав своїм людям вибивати вікна і перетоплювати свинцеві рами на кулі. Тож і козаки брали все, з чого можна було зробити кулі.

У вітрині бачимо цинкову церковну тарілочку — дискос із зображенням хреста на Голгофі та написом кирилицею: «ІС ХС НІ КА» (Ісус Христос Перемагає). Дискос знайдено згорнутим у трубочку, всередині якої знаходився великий злиток свинцю. Про загальну байдужість козаків до релігійних справ пише наприкінці XVI ст. польський хроніст М. Стрийковський.

На плані, вміщеному над вітриною, показано розташування обох армій перед Берестецькою битвою.

А ось знайдені на місці битви предмети озброєння й речі польської шляхти — фрагмент меча, бойова сокира (балта), гусарські чоботи й шабля, гарматні ядра. У середині XVII ст. мечів уже не було на озброєнні європейських державних армій. Однак шляхта з посполитого рушення прибувала у військо зі зброєю, успадкованою від батьків або дідів. Цим і пояснюється знахідка меча на місці Берестецької битви.

У XV—XVI ст. польський королівський уряд розпочав формувати за угорським зразком полки гусарів, в основному з сербів (сербське слово «гусар» означає розбійник). Але на відміну від Угорщини, де гусари належали до легкої кінноти, у Польщі вони перетворились у важку кавалерію, що згодом стала привілейованою частиною королівської армії. На малюнку бачимо польського гусара XVII ст. у повному озброєнні з концежем (простою шаблею) і парою пістолів біля сідла, шаблею при боці, довгим списом та крилами з орлиних пер на дерев'яних рамах, прикріплених до панцира на спині. Тут же знайдено на переправі типово гусарські чоботи з високою передньою частиною халяви, фрагмент гусарського списа з залізним вістрям, кінські підкови та шаблю з гардою (металева пластина для охорони руки) на руків'ї. Цей тип шабель був на озброєнні у польських гусарів. З ольстра (футляра для пістоля) збереглася лише його нижня шкіряна частина; верхня, що прикривала замок і руків'я пістоля, була з тканини. Балту — подібну за формою до бердиша сокиру з широким півкруглим лезом і коротким обухом — піхотинець королівської армії носив ззаду за поясом і користувався нею у ручному бою.

Експоновані гарматні ядра знайдено в різних місцях на полі битви: одне — під час розкопок на переправі, а декілька — поблизу села Митниці. З особистих речей польських шляхтичів бачимо тут два католицькі нагрудні хрестики, дев'ять свинцевих гудзиків від верхнього одягу та кварцитову гербову печатку з персня, знайдені на переправі у козацьких гаманцях.

Наступна тема експозиції присвячена участі ратних людей Московської держави у битві під Берестечком. Виставлено два мушкети роботи московських зброярів, знайдені на переправі, аналогічні екземплярам, виготовленим у XVII ст. майстрами Василем Дроновим і Андро-

ном, що зберігаються в Оружейній Палаті Московського Кремля. Разом з одним мушкетом експонується й шкіряний футляр, у якому він знаходився. Про існування у XVII ст. таких засобів зберігання рушниць досі було невідомо ні з письмових джерел, ні з існуючих колекцій середньовічної зброї. Поблизу острова Гайок на лінії ймовірної переправи селян знайдено бердиш московського стрільця — сокиру з лезом у формі півмісяця, нижній кінець якого переходить у полоску, так звану косицю, що кріпилася цвяхами до верхньої частини довгого держака. У XVII ст. лише московські стрільці вміли користуватись бердишами такого типу; вони спеціально навчалися прийомам бою цією зброєю. А от в руках недосвідченої людини бердиш міг стати причиною її загибелі.

Недалеко від Гайка знайдено також мідну нагрудну іконку XVII ст. московської роботи, а на переправі — два металеві хрестики, оздоблену слоновою кісткою порохівницю донської роботи та кістяк людини з великою латунною сережкою на місці правого вуха. Якщо мушкети й порохівниця могли потрапити на Україну торговельним шляхом, то бердиш, іконка, хрестики та знайдена біля одного кістяка сережка могли потрапити під Берестечко лише з людьми, які користувалися ними. Слід пам'ятати, що на Україні з XIV до кінця XVIII ст. не було звичаю носити нагрудні хрестики чи іконки. Ці речі можна вважати доказом перебування під Берестечком, мабуть, нечисленних загонів донських козаків і московських стрільців, а факт виявлення їх на переправах, тобто на лінії відступу козацько-селянських військ, підтверджує, що власники цих речей знаходились у таборі до останнього дня битви і, відступаючи, гинули разом з українськими братами.

З інших речей у цій вітрині заслуговує на увагу російський кистень — бойова гиря, прикріплена ланцюгом до короткого держака.

Козацьку зброю показано також у п'ятій вітрині. Крім стволів мушкетів, шабель, фрагмента келепа, чеканів, бойових сокир і ножів, експонуються знайдені на козацькій переправі разом з залишками сагайдака дев'ять стріл до лука із залізними наконечниками різних типів. Ця зброя ще в XVII ст. була поширена як у козацьких полках, так і в легкій кінноті королівської армії. На гравюрі Вільгельма Гондіуса, до речі, показані лук і сагайдак зі стрілами, як зброя полонених під Берестечком козаків. Натруски — малі порохівниці, з яких підсипали дрібний порох на полиці вогнепальної зброї,— різноманітні за типами. Тут і ме-

талева та дерев'яна пляшечки, і рогова натруска у вигляді стилізованого коника та інші.

Експоновані уламки шабель та переламаний ствол мушкета, знайдені на переправі, свідчать, що переправа військ проходила з боєм, козаки і селяни чинили опір ворогам, а не гинули у паніці ніким не переслідувані, як пишуть шляхтичі — учасники битви. Поряд — заряд козацького мушкета — куля, обгорнута тканиною, вийнята зі ствола рушниці. Дві легко деформовані мушкетні кулі виявлено між ребрами загиблих поблизу островка Гайок.

На картині (худ. В. В. Полтавець) відтворено момент бою козаків з польсько-шляхетськими військами.

У четвертому залі у вітрині зліва контурні малюнки і оригінальні речі з розкопок характеризують склад козацько-селянського війська, зокрема класове розшарування українського козацтва. Так, біля малюнка представника козацької верхівки — інкрустований латунню ствол легкого мушкета (карабіна), шляхетська шабля (карабела), ще одна шабля в оригінальних піхвах, оздоблених латунним окуттям, чобіт з м'якої, добре виправленої шкіри. На поясі — ладівниця, зроблена із спаяних одна з одною металевих трубочок, в яких були ладунки — заздалегідь відмірені і всипані у паперові мішечки порції пороху та кулі. Ладівниця значно спрощувала процес ладування зброї, бо звільняла козака від необхідності перед кожним пострілом відмірювати кількість пороху. Досить було вийняти підготовлений раніше мішечок з трубки ладівниці, розірвати, всипати набій у ствол зброї й притиснути шомполом. Ладівниць такого типу в польсько-шляхетській армії не було. Вважалося, що ладівниця набула широкого розповсюдження лише у XVIII ст. Тому й думу «Смерть козака-бандуриста», в якій співається, що лежить козак посічений, порубаний «і в ладівниці — ні 'днісенького набою», дехто з дослідників схильний був датувати XVIII ст. Друга ладівниця показана у збереженому шкіряному футлярі, а поруч — порохівниця конусоподібної форми, виготовлена з покритого шкірою дубового наросту. Цій своєрідній формі порохівниці на заході також не знаходимо аналогів. Під час розкопок на переправі виявлено кілька таких порохівниць.

Натруски багатих козаків, часто художньо виконані, мають форму орнаментованих рогових стилізованих фігурок коників. Заможні

козаки носили на киреях орнаментовані срібні гудзики, користувалися столовими ножами та двозубими виделками зі срібним окуттям, які тримали у спеціальних шкіряних футлярах, мали латунні гребінці, а в прикрашених червоною тканиною гаманцях подзвонювала немала сума грошей (до 9—10 польських злотих у великій монеті — німецьких талярах і голландських флоринах), а інколи й зливки срібла, що також були платіжним засобом.

Рядовий козак носив прості юхтові чоботи, мав важкий мушкет, просту «чорну» шаблю з перснем для пальця на перехресті. На деяких шаблях — клеймо майстерень, де вони були виготовлені (хрестик, серп, літера «К»). Ці знаки досі ще не вдалося розшифрувати. Значна частина знайдених на переправі мушкетів має вже нарізні стволи (їх називали у козацькому війську «гвинтівками» або «винтівками»), а приціл інколи прикритий металевою трубочкою, що давало змогу цілитись проти сонця. Всі мушкети на кінці стволів мають металеві мушки. Козацька піхота використовувала також списи. Збруя кіннотника складалась з вуздечки з вудилами та простого сідла без стремен.

Селянські повстанці приходили у військо в домашньому одязі, з саморобною зброєю. Експонуються єдині на Україні зразки селянського взуття XVII ст. (шкіряні ходаки) та унікальні предмети озброєння повстанців — сокира й вістря списа простої ковальської роботи, наконечник списа, перероблений з залізного окуття дерев'яного рала, бойовий серп, знайдений з уламком довгого держака, бойові коси. У деяких західноєвропейських колекціях збереглася зброя селянських повстанців XVII ст. Так, бойовий серп, дещо відмінний від нашого, відомий у Німеччині, а бойова коса зберігається в лондонському замку Тауер. Про вживання кіс козаками і повстанцями, в тому числі й під Берестечком, згадують численні письмові джерела. В час Визвольної війни косами воювали навіть жінки. Так, в описі здобуття польсько-шляхетськими військами в 1651 р. замку в Трилісах говориться, що під час штурму загинув шляхтич Струс, «якого баба два рази косою вдарила, коли він увірвався до замку». Однак досі на Україні бойові коси не були знайдені. Наші знахідки відрізняються від робочих знарядь іншим нахилом так званої п'ятки (місця кріплення до держака — кіся) та наявністю (як на клинку шаблі) поздовжніх рівців на лезі. Ніде також не збереглися зразки дерев'яної селянської зброї, про яку згадують

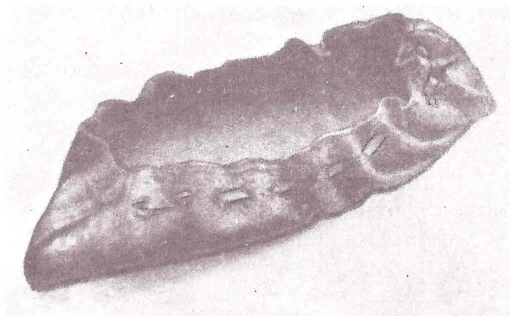

«Селянин». Худ. *І. Їжакевич*
«Крестьянин». Худ. *И. Ижакевич*
"A Peasant". *I. Izhakevych, painter*

письмові джерела. На гравюрі Вільгельма Гондіуса видно полонених під Берестечком селян, під ногами яких лежить їхня зброя — сокири, чекан, коса та дерев'яна колотушка з довгим держаком. Виявлена при розкопках колотушка експонується у вітрині. На контурному малюнку селянського повстання бачимо також шкіряний кисет для тютюну, а поруч — частина дерев'яної люльки.

У простінку — речі, виявлені біля окремих кістяків на переправі. Тут — дерев'яна ложка, викрутка, гак для підвішування шаблі на поясі, гаманець з кулями, монетами, кремінцями та жіночим перснем, знайдені поблизу скелета козака, який не дійшов декілька кроків до берега. Друга група експонованих речей — рештки коробочки зі свинцевими кулями до мушкета, прикрашеної кістяними орнаментованими накладками — знаходилися на грудях хлопчика 12—14 років, який, рятуючи меншу дитину, загинув разом з нею під берегом.

В іншій вітрині — зразки вогнепальної зброї: мушкети, карабіни, аркебуза і бандолет. Найраніший тип мушкета представлений стволом рушниці з гнотовим замком, який не мав ні курка, ні кресала і складався лише з прикріпленої біля отвору в стволі полиці для запалювання пороху та гачка з затиснутим на кінці тліючим гнотом. Досконалішою зброєю були аркебузи і мушкети з колісними замками, що розрізнялися за розмірами і формою прикладу: аркебуза була легшою від мушкета і мала в нижній частині прикладу дощинку, що прикладалася до щоки стрільця (тому називається «щокою»). В середині XVII ст. аркебузи і

Селянський шкіряний ходак
Крестьянский кожаный лапоть
Peasant leather bast shoe

мушкети з колісними замками поступово замінюються зброєю з ударними замками. Аркебузи зберігаються в основному лише як виготовлена на замовлення мисливська зброя з багато орнаментованими дерев'яними частинами і гравірованими замками. У вітрині — знайдені на козацькій переправі мисливські аркебузи з різьбленими прикладами. Козаки в бою користувалися цією мисливською зброєю нарівні з мушкетами. Карабінами (легкими мушкетами) та короткими бандолетами з ударними замками були в основному озброєні кіннотники. Експоновані зразки цієї зброї походять із розкопок козацької переправи.

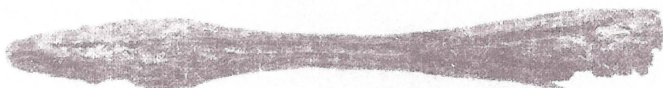
Два великі мідні казани теж знайдено на переправі. У кожному з них можна було приготувати їжу на десять чоловік. В одному казані помітні залишки страви, що прикипіла до дна. Поруч — зразки козацьких ножів. Розкопками підтверджено, що кожен козак мав два, три, а то й чотири ножі. Один з них він, як правило, носив на поясі у шкіряному футлярі, інші — в сумці. В двох випадках відмічено, що інколи ніж тримали за халявою чобота. Ножі були різних розмірів, мали дерев'яні і кістяні руків'я. Суцільно залізні екземпляри, можливо, були метальною зброєю. Козаки, мабуть, ножами голилися.

Цікава колекція дерев'яних ложок. Держаки деяких з них прикрашені різьбою. Всупереч поширеній думці, що кожний козак тримав ложку за халявою, при розкопках з'ясовано: він носив її на поясі у шкіряному футлярі. Це свідчить про доволі високий рівень культури на Україні в XVII ст. А от великою двозубою виделкою, можливо, вибиралися з рідкої страви шматки м'яса. Однозубі похідні виделки з кільцем у верхньому кінці належать до типу, відомого в усій Європі ще в період раннього середньовіччя. Вони одночасно служили рожнами для смаження м'яса.

Єдиним на Україні зразком дерев'яного посуду XVII ст. є знайдений на переправі черпак у вигляді півкулистої чашки з орнаментованим різьбою держаком. Поруч експонується також глиняний зелений полив'яний кухоль для пива з металевою орнаментованою покришкою.

Привертають увагу козацькі і селянські шкіряні вироби. Це футляри ножів і ложок, сумки з вирізаним орнаментом та гаманці різних розмірів, пояси (деякі прикрашені тисненим орнаментом), чоботи, а з кінської збруї — вуздечка, підпруги та чепрак від сідла. Тут же — викопане на козацькій переправі сідло із стременами. Цей тип сідла був роз-

Селянська зброя — бойова коса і наконечник списа
Крестьянское оружие — боевая коса и наконечник копья
Peasant weapon — a scythe and a lance-head

повсюджений у легкій кавалерії польсько-шляхетської армії. Усі речі, що демонструються у цьому залі, раніше ніде на території України не були знайдені. Неподалік сідла — чоботи, які мають м'яку підошву з декількох рядів шкіри, пришитої дратвою до передка, задника і халяви. У чоботях нема підборів, замість них під п'яту підмощувалися кусочки шкіри, а залізні вертикальні або горизонтальні підківки кріпилися просто до задньої частини підошви. У такі, зручні в бою, чоботи були взуті як козацьке, так і королівське війська. Лише в першій половині XVII ст. в Європі під французьким впливом починають розповсюджуватися парадні чоботи з підборами, як бачимо на тогочасних портретах королів і магнатів.

Першу пару козацьких чобіт XVII ст. на Україні було знайдено на переправі під Берестечком 1970 р. За наступні роки розкопок їх виявлено понад 200. Багато чобіт ще й досі зберегло запах дьогтю, яким їх змащували козаки. Більшість речей, зокрема чобіт, виготовлена зі шкі-

ри молодих ялівок. Вона цупкіша порівняно зі шкірою старших корів, а тому й водовідпорніша. Шкіряні речі, пролежавши так довго у торф'яному грунті, хоч і збереглися, але у значній мірі втратили свій жировий компонент. Видобуті з грунту через кілька годин, вони розпалися б під дією повітря і сонця, тому для їхнього збереження використовують спеціальні консервуючі засоби. Усі знахідки пройшли довгий процес консервації та реставрації. Наприклад, консервація і реставрація одного чобота тривала близько двох тижнів.

В Інституті етнографії АН СРСР (Москва) антрополог Г. В. Лебединська з учнями на підставі знайдених на переправі черепів відтворила за методом проф. М. М. Герасимова скульптурні портрети двох українських і одного донського козаків. Науково докладні реконструкції дають змогу глянути в мужні, сповнені рішучості обличчя тих, хто понад триста років тому віддав життя у битві за волю українського трудового народу. Скульптурні портрети експонуються в залі музею, а черепи козаків знаходяться в саркофазі у підземеллі Георгіївської церкви.

Велику наукову вартість для вивчення ремесел XVII ст. мають зібрані при розкопках інструменти. Більшість з них, мабуть, належала ремісникам, які входили до складу козацько-селянської армії і йшли на війну зі своїми знаряддями праці. Лише цим можна пояснити наявність серед колекції таких речей, як знаряддя кушніра для обробки шкіри, молотків каменярів, доліт та зубил, свердликів, напилків, калібровок, проколок, знарядь для підковування коней, кліщів, пилочок-ножівок, великих кравецьких ножиць.

В деяких гаманцях виявлено невеликі багатогранні палички червоного кольору, які на зразок олівців залишають червоний слід. Ці «олівці», як стверджено хімічним аналізом, виготовлені із залізної руди — гематиту, родовища якого знаходяться біля Кривого Рогу в Подніпров'ї. Вони, мабуть, використовувалися кравцями для позначення ліній розкрою тканини. Дрібні речі з гаманців — голки, наперстки, малі ножиці, шила з дерев'яними або кістяними ручками та футлярами, кам'яні бруски до гострення ножів і шабель, блешні до рибальського спорядження — були необхідні козакам у щоденному побуті. Варто також згадати про знахідку на переправі частини апарата для «куріння» горілки, виготовленого з суцільного дуба у вигляді чашеч-

ки, що прикривала горщик з брагою, та довгого каналу, в якому охолоджувалась алкогольна пара.

Особисті речі козаків виставлено в окремій вітрині. Тут — латунні орнаментовані персні з гаманців зі щитиками, орнаментованими багатопроменевою зірочкою, мідна застібка (гачок до сорочки), латунний гудзик до киреї, монети польського, прусського і шведського карбування, що дають уявлення про приблизну суму грошей у рядового козака за станом на 10 липня 1651 р. і відображають монетний хаос у Речі Посполитій в середині XVII ст. Поряд експонуються замки та ключі від скринь, які козаки, мабуть, возили в обозі, залізні кресала й кремінці для викрешування вогню, жіночі намиста, здобуті козаками і приховані в гаманцях для своїх коханих, глиняні та дерев'яні люльки, що досі жодного разу не були виявлені в якомусь добре датованому комплексі й окреслювалися загальною назвою «козацькі люльки» незалежно від їхньої хронологічної прив'язки. Звертає на себе увагу орнаментована дерев'яна люлька у вигляді стилізованої черепашки слимака. Аналогій їй немає. А ось чубуків до люльок не знайдено жодного. Мабуть, їх носили окремо і з'єднували з люлькою лише тоді, коли її розкурювали.

Цікава знахідка — двоє гральних костей у вигляді невеликих кубиків з нанесеними на їхніх гранях округлими цятками — від одної до шести. Гра в кості була поширена серед козаків. У думі «Івась Удовиченко, Коновченко» співається: «Ей, козаки, панове-молойці! Добре дбайте, кості та карти покидайте».

Окрему групу речей складають предмети, пов'язані з козацькою медициною. Ось ланцетовидний хірургічний інструмент, пляшечка для ліків з фіолетового скла та глиняна миска із залишками якоїсь мазі і кусочком антимоніту. Хімічним аналізом, проведеним у лабораторії фармацевтичного факультету Львівського медінституту, встановлено, що мазь є субстанцією, близькою до густого дьогтю з домішкою розтертого у порошок антимоніту, який у середньовіччі вважався ліком від різних хвороб і ран.

Унікальна невелика дерев'яна плакетка діаметром 3,5 см з вирізьбленою на ній карикатурою на багатого шляхтича. Автор зображення, очевидно, вірно, а заразом карикатурно передав у загальних рисах портрет відомої йому особи: пихате обличчя із задертим догори носом,

округлими, наче здивованими очима, по-панськи підкрученим угору вусом. Багатий хутряний одяг і капелюх. Техніка нанесення рисунка, форма і розмір плакетки та деталі її орнаменту схожі на роботу гравера, обізнаного з монетною справою. Так виглядали штампи для карбування монет і медалей. У середині XVII ст. жодне з українських міст не мало права карбувати монету. Виняток становила лише Жовква (тепер Нестеров Львівської області), де за дозволом королівського сейму вдова польського гетьмана Станіслава Жолкевського з власного срібла викарбувала 300 тисяч талерів, суму, необхідну для викупу від турків тіла її чоловіка, який загинув у битві під Цецорою 1620 р. Можливо, автором карикатури був козак — колишній гравер-медальєр Жовківського монетного двору, який застосовував відомі йому прийоми гравірування металу до іншого матеріалу — дерева. Слід визнати, що автором цієї досі найдавнішої на Україні світської карикатури була людина з чималими художніми здібностями, яка вміла скупими засобами дотепно й гостро висміяти вельможного пана — свого класового ворога.

Другою унікальною знахідкою на переправі є музичний інструмент у вигляді бочечки-резонатора (8 см заввишки — 5 см діаметром) з масивними стінками з липового дерева, з ясеновим мундштуком, що має два поздовжні канали, в одному з яких — чотири бічні отвори, які під час гри поперемінно затулялися пальцями. Зовнішня поверхня резонатора обгорнута орнаментованою цинковою пластиною. Відсутність аналогій не дозволяє визначити назву цього українського народного інструмента XVII ст.

П'ятий зал експозиції присвячений останнім подіям Берестецької битви та завершенню Визвольної війни. У вітрині ліворуч зібрані речі, знайдені на території острова Гайок,— шаблі, сокири, списи, якими оборонялися захисники острова. Серед іншої зброї — латунний келеп (таким користувалася шляхта в мирний час). Видно, хтось із посполитого рушення взяв і його з собою під Берестечко. Вартий уваги знайдений також на Гайку чекан (різновид бойової сокири) ротмістра королівських військ. Він має фігурне лезо і оздоблений багатогранний обух. Оглядаючи цей предмет, мимоволі згадується, що саме на цьому острові загинув ротмістр Корф з полку Богуслава Радзивілла.

Серед знахідок, виявлених на острові,— селянська зброя, зокрема сокири. Це дає підставу вважати, що серед захисників острова, який ле-

жав на шляху ймовірної селянської переправи, були не лише козаки, а й селяни.

Експозицію доповнює офорт (худ. О. Г. Данченко), на якому відтворено епізод бою трьохсот козаків із шляхетським військом.

У вітрині — передня дерев'яна вісь воза, знайдена у Пляшівці недалеко від Козакової Ями. На жаль, жоден з возів, які відігравали в козацькому війську таку важливу роль, не зберігся. А вони часто згадуються у письмових документах та творах народного фольклору. У записаній на Волині М. Костомаровим «Пісні про битву під Берестечком» співається:

А де ж твої, Хмельниченку, воронії коні?
— У гетьмана Потоцького стоять на припоні.—
А де ж твої, Хмельниченку, кованії вози?
— У містечку Берестечку заточені в лози!

Експонована вісь воза окована знизу залізними пластинами, чим і відрізняється від пізніших українських чумацьких возів.

Простий рибальський човен з обламаними бортами, видовбаний з суцільної соснової колоди, знайдено у Пляшівці на лінії козацької переправи. Це дозволяє припустити, що козаки могли використати його під час відступу. Може, з такого ж човна оборонявся на Козаковій Ямі проти королівського війська останній козак?..

Невдача під Берестечком не зломила український народ. Він став ще більш згуртованим і свідомим свого прагнення скинути шляхетське ярмо. Староста Кам'янця-Подільського Петро Потоцький наприкінці липня 1651 р. писав: «У Подністров'ї селяни дуже бунтуються, говорячи, що ми готові всі до останнього загинути, ніж панам віддавати звичайне підданство... Селянин, як тільки з поля все швидко збере, зараз же йде на Україну». Вже через тиждень після закінчення Берестецької битви (17 липня) Богдан Хмельницький наказав окремим полкам прибути до Білої Церкви, повідомляючи їх, що сам з іншими полками збирається під Корсунем. Трудовий український народ знову піднявся на боротьбу за своє визволення під проводом Богдана Хмельницького.

Жертви Визвольної війни не були марними. Одним з головних наслідків битви під Берестечком стала Переяславська Рада, скликана через два з половиною роки.

Місце однієї з найбільших і найважливіших битв періоду Визвольної війни завжди притягувало увагу і було священним для людей, яким не байдужа доля рідного народу. Можна з впевненістю стверджувати, що протягом минулих століть багато патріотів своєї батьківщини відвідали ці історичні місця, шукаючи сліди давніх незабутніх подій. Відомо, що у 1844 р. поле Берестецької битви оглядав історик Микола Костомаров. Ймовірно, що у 1846 р. побував тут і Тарас Шевченко, коли за дорученням археографічної комісії їздив у Дубно та Почаїв. Появу у 1848 р. у далекому Косаралі вірша «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?» можна, мабуть, пояснити незабутніми особистими враженнями, що залишилися у Шевченка від відвідання Берестечка. Перебуваючи на засланні, далеко від рідної землі, Шевченко повертався думками на батьківщину. Припущення про відвідини Тарасом Шевченком Берестечка висловлює Василь Щурат. На думку письменника і літературознавця Петра Жура, великий Кобзар міг заїхати до Берестечка на шляху з Почаєва до Житомира між 20 і 27 жовтня 1846 року.

В останньому залі експозиції — твори істориків про Визвольну війну XVII ст.— П'єра Шевальє, Миколи Костомарова, Володимира Голобуцького, Івана Крип'якевича, Володимира Грабовецького, збірники документів «Воссоединение Украины с Россией», «Документи Богдана Хмельницького», українські літописи Самовидця, Величка, а також подаровані музею авторами з їхніми автографами книги Павла Загребельного, Миколи Вінграновського, Андрія Малишка, Дмитра Павличка, Михайла Стельмаха...

...У музеї «Козацькі могили» завжди багатолюдно. Побачити цей унікальний заповідник, вклонитися пам'яті борців за волю народу прибувають люди звідусіль: Канади, США, Франції, ФРН, Польщі і, звичайно ж, з багатьох куточків нашої Батьківщини. У книзі відгуків читаємо: «Козацькі могили» — місце, з якого видно всю трагедію і всю невмирущість українського народу. Тут сьогодні звучить наша мова, і це — перемога воїнів Хмельницького і Богуна, перемога історії, що все ж була на нашому боці... Вклоняюся землі Пляшевої, землі, де так багато крові предків наших, вклоняюся нинішнім і завтрашнім людям нової Волині. «Козацькі могили» — велика печаль, але майбутність виростає тільки з печалі, тільки з труду, тільки з біди». (Дмитро Павличко). А подружжя Скорбатюків з Канади пише: «В Канаді ще не

Герб Б. Хмельницького
Герб Б. Хмельницкого
Armorial bearings of B. Khmelnytsky

Іван Виговський, наступник гетьмана Хмельницького
Иван Выговский, наследник гетмана Хмельницкого
Ivan Vyhovsky, the successor of hetman Khmelnytsky

Святкування 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. *Травень 1989 р.*
Празднование 175-летия со дня рождения Т. Г. Шевченко. *Май 1989 г.*
Celebration of the 175th birth of T. G. Shevchenko. *May, 1989.*

перевелись люди, які кажуть, що «Козацьких могил» немає, все там розорене. І, як завжди, брешуть. Навпаки, «Козацькі могили» реставровано. Музей дуже цікавий і гарний. Є на що подивитися, і за це треба дякувати Радянській владі і тим людям, які його доглядають. Ми дуже задоволені тим, що побачили тут»...

Експозиція музею поповнюється все новими речами, які знаходять при розкопках. Вони знайомлять нас із деталями побуту й військового ремесла наших далеких предків і неначе перекидають місток через століття, наближаючи до нас те покоління мужніх людей, які віддали життя за справу звільнення рідної землі від гніту шляхетських поневолювачів. Шана їм і хвала...

~~~~~~

РЕЗЮМЕ

Вдали от больших городов в тихом уголке Малого Полесья над речкой Стырь и ее притоком Пляшевкой у села Пляшевая Червоноармейского района Ровенской области находится заповедник «Казацкие могилы» — священное место Берестецкой битвы 1651 года. Ежегодно его посещают десятки тысяч экскурсантов со всех концов нашей страны и из заграницы. Они отдают дань уважения павшим героям, знакомятся с экспонатами музея, склоняют голову перед прахом жертв одной из самых кровавых битв периода Освободительной войны украинского народа XVII в. от шляхетского гнета.

В 1648 г. трудовой народ под предводительством гетмана Богдана Хмельницкого поднялся на борьбу против социального, национального и религиозного гнета польских и украинских магнатов. Казацко-крестьянские войска Богдана Хмельницкого в первый год Освободительной войны нанесли ряд поражений польско-шляхетской армии под Желтыми Водами, Корсунем и Пилявцами, дошли до Львова и Замостья, затем временно вернулись на Украину. В 1649 г. военные действия возобновились с новой силой. Однако подписанный в августе 1649 г. польским королем и Богданом Хмельницким Зборовский договор не удовлетворил ни одну из сторон, и королевский сейм в декабре 1650 г. решил продолжить войну. Так начался второй период Освободительной войны, достигший своего апогея в июне—июле 1651 г., когда обе армии сошлись под Берестечком. Закованные в стальные доспехи, прекрасно вооруженные и обученные польско-шляхетские войска пришли сюда с намерением окончательно покорить восставший против их власти украинский народ, опять заставить его трудиться на вельможных панов. Богдан Хмельницкий привел казацкие полки и повстанцев, нередко вооруженных топорами, косами и даже палками. Пришедший якобы на помощь Хмельницкому крымский хан Ислам-Гирей III оказался ненадежным союзником. Он бежал с поля боя, захватив в плен Богдана Хмельницкого,— поставил казацко-крестьянское войско в тяжелейшее положение. Казаки и повстанцы продол-
~~~~~~

жали бои, не сдавались врагу, но вынуждены были уйти через труднопроходимые болота, где многие из них погибли. А те, кому удалось спастись, шли опять к Богдану Хмельницкому (освободившемуся из плена) продолжать борьбу за волю украинского народа, закончившуюся на Переяславской Раде великим актом объединения двух братских народов.

Почти 340 лет тому назад умолкли под Берестечком пушки. Но земли и болота на месте битвы хранят следы былых событий, кости погибших, брошенные ими оружие и вещи. Большое количество этих реликвий собрано в залах музея-заповедника «Казацкие могилы», построенного для увековечения памяти героев. Целью путеводителя является ознакомление читателя с местами исторических событий 1651 г., архитектурным ансамблем на острове Журавлиха и экспозицией музея-заповедника «Казацкие могилы».

Лагерь королевских войск находился на правом берегу речки Стырь на территории теперешнего южного предместья Берестечка. Он был построен в июне 1651 г. по приказу польского короля Яна Казимира. На плане Берестецкой битвы укрепления лагеря имеют форму большого прямоугольника, окруженного с трех сторон валом с двенадцатью редутами и рвом. Четвертая сторона была защищена речкой Стырь. В центре находились палатки короля и его сановников, рядом располагались конные и пешие полки. Письменные источники не дают возможности точно определить количество шляхетской армии. Наиболее вероятной представляется цифра 150 тысяч человек либо 200 тысяч (если считать также вооруженную челядь). Состав армии был неоднородным: королевские полки из польских и литовских шляхтичей, частные войска польских и украинских магнатов, немецкие наемники, шляхетское ополчение со всех концов Польши, некоторые представители верхушки реестровых казаков, украинские священники-униаты. Всех их привели сюда классовые интересы.

Богдан Хмельницкий в это время стоял лагерем возле Колодного под Вишневцем (ныне Тернопольская область), где собирал войска (около 120—140 тысяч человек) и ждал крымских татар (они пришли в количестве около 28 тысяч). Его армия состояла из казацких полков, восставших крестьян и городских ремесленников. Письменные источники упоминают также о мелких польских шляхтичах-католиках, сра-

жавшихся в рядах казацко-крестьянской армии против произвола магнатов. Хмельницкий дезинформировал короля слухами о своем намерении отступить в восточную часть Украины.

Под влиянием этих слухов король приказал своей армии двинуться под Дубно и отрезать Хмельницкому путь к отступлению. Однако разведка сообщила королю о приближении передовых татарских и казацких отрядов, с которыми шляхте пришлось выдержать бои 28 и 29 июня.

Поле битвы. Утром 30 июня 1651 г. поля между селами Солонев и Пляшевая на севере, Островом на востоке и Мытницей на юге покрыли сотни тысяч вооруженных людей. На смертный бой сюда сошлись с обеих сторон около полмиллиона человек.

Казацко-крестьянские полки заняли северную часть поля между селами Пляшевая и Остров, хан расположился к югу от них на холме между Островом и Мытницей, а его войска полумесяцем окружили подножье холма. Казаки начали сооружать свои укрепления в виде большого прямоугольника из нескольких рядов возов.

Король разделил свою армию на три части, поручив командование левым крылом Мартыну Калиновскому и Иеремии Вишневецкому. Эти войска стояли вдоль речки Стырь от лагеря до села Солонева. Правым крылом, стоявшим под лесом на берегу Стыри, командовал коронный гетман Николай Потоцкий, центром армии — сам король, собравший здесь немецких наемников, гусарский полк и всю артиллерию. Под прикрытием густого тумана обе армии готовились к бою, начавшемуся лишь около 16 часов неудачной конной атакой Вишневецкого на казацкие полки.

Центр королевской армии начал наступление на татар, обстреливая из пушек ставку хана. Татары не выдержали артиллерийского огня и, бросив все свое имущество, бежали вместе с ханом. Богдан Хмельницкий догнал хана в семи километрах от места битвы, уговаривал его вернуться, но хан, рассерженный поражением, захватил его в плен и повез с собой. После бегства татар казацко-крестьянская армия отошла на юго-восток, где приступила к постройке укреплений. Северо-западнее заповедника «Казацкие могилы» сохранились следы распаханного вала, составлявшего некогда часть укреплений боевого казацкого лагеря.

Казацко-крестьянский лагерь, по свидетельству очевидцев, находился на левом берегу речки Пляшевки, «над речкой Плеснявой». Сегодня этот высохший рукав Пляшевки, сохранивший старое название, находится в центре села Острова. В письмах из-под Берестечка шляхтичи отмечали удобное в стратегическом отношении расположение лагеря и мощность его земляных укреплений. В центре лагеря стояли палатки Богдана Хмельницкого, казацкой старшины и коринфского митрополита Иоасафа — идейного помощника Хмельницкого. В течение десяти дней шляхта с трех сторон безуспешно осаждала лагерь; с четвертой его защищала болотистая пойма речки Пляшевки.

Казаки временно избрали гетманом кропивянского полковника Филона Джаджалия, предпринимали смелые вылазки и пробовали вести переговоры с королем о мире на условиях Зборовского договора. 9 июля они избрали временным гетманом винницкого полковника Ивана Богуна, приказавшего построить переправу через болото.

Переправа. Утром 10 июля Богун предпринял вылазку через переправу для расчистки дороги войскам. Однако он не согласовал своих планов с повстанцами, которые, не зная о намерениях Богуна, решили, что казаки их бросили на произвол судьбы, и в панике побежали к переправе. Ивану Богуну не удалось сдержать бегство, и он уже не смог вернуться в лагерь. Ворвавшаяся в лагерь шляхта уничтожила оставшихся там людей, в том числе митрополита Иоасафа и его дьякона греческого монаха Павла, полностью разграбила лагерь и начала преследование отступающих на болоте.

С 1970 г. Ровенский краеведческий музей ведет археологические раскопки места переправы. Исследовано свыше двух гектаров площади, найдены 90 человеческих и 36 конских скелетов, свыше 5000 вещей участников битвы — рядовых казаков, казацкой старшины, крестьянских повстанцев, ремесленников, донских казаков и московских стрельцов, принимавших, как удалось установить, участие в битве в составе войск Богдана Хмельницкого, а также вещи польской шляхты. Торфяной грунт законсервировал уникальные изделия из дерева и кожи — обувь казаков и крестьян, пороховницы, утварь, оружие.

Остров Гайок, расположенный среди болотистой поймы речки Пляшевки в 1,5 км к юго-востоку от заповедника «Казацкие могилы», по всем данным, был местом героического сражения 300 казаков, сдер-

живавших 10 июля наступление шляхты. Письменные источники того времени подробно описывают, как окруженные на острове казаки упорно защищались, нанося потери противнику, и отвергли предложение гетмана Потоцкого их помиловать. Против них были посланы еще несколько полков, разъединивших защитников на отдельные группы. Мужественные казаки не сдавались врагу и все погибли, оставшись, по выражению шляхетских историков, непобежденными. Сегодня на острове находится хутор Гайок, а о подвиге героев-казаков напоминают лишь находки потерянного во время боя оружия.

Казаковая Яма. Небольшое озеро среди болота в пойме Пляшевки традиция связывает с местом гибели последнего из 300 казаков, сражавшихся на острове. Польские источники упоминают о казаке, который нашел челн на болотном озере и в продолжение нескольких часов мушкетом и косой отбивался от окружившей его шляхты. Он гордо отказался от обещанного королем помилования и, раненный четырнадцатью пулями, продолжал бой, пока не был добит одним шляхтичем и немецким наемником.

Урочище Монастырщина — песчаный холм возле Казаковой Ямы. На полянке среди молодых сосен стоят два каменных креста; на одном из них вырезана дата — 1651. Здесь местное население похоронило тела погибших на переправе и в лагере 10 июля 1651 г. Во время строительства ансамбля заповедника «Казацкие могилы» часть этого кладбища была раскопана, а кости погибших были перенесены в подземелье храма-памятника на острове Журавлиха.

Ансамбль заповедника «Казацкие могилы» расположен на острове Журавлиха в пойме левого берега Пляшевки. Он был сооружен в 1910—1914 годах в основном на народные пожертвования. Его центральным зданием является не имеющая аналогов трехъярусная Георгиевская церковь в стиле украинского барокко, построенная по утвержденному А. В. Шусевым проекту его ученика В. М. Максимова. Иконостас церкви, являющийся одновременно ее западной стеной, а также некоторые внутренние росписи выполнены известным украинским художником И. С. Ижакевичем. В подземном ярусе храма хранятся собранные на месте Берестецкой битвы кости погибших казаков и повстанцев.

На территорию заповедника в 1912 г. из соседнего села Острова бы-

ла перевезена Михайловская церковь, построенная в 1650 г. Подземный ход длиной 50 м соединяет ее с нижним ярусом Георгиевской церкви. Раскопками места, на котором раньше стояла в селе Остров Михайловская церковь, установлено, что в ее притворе были похоронены убитые в казацко-крестьянском лагере 10 июля 1651 г. коринфский митрополит Иоасаф и греческий монах Павел.

Музей «Казацкие могилы» находится на территории заповедника в бывшем монастырском здании. Экспозиция размещена в семи залах и посвящена в основном событиям под Берестечком 1651 г. Ее первый зал включает материалы до начала битвы, во втором находится диорама, представляющая начало битвы — неудачную атаку Вишневецкого на казацкий походный лагерь. В третьем зале, заполненном найденными при раскопках оригинальными экспонатами, показаны образцы казацкого вооружения. Одна витрина посвящена пулелейному делу, в другой собраны вещи польской шляхты, в следующей — донских казаков и московских стрельцов, в том числе нагрудные крестики и иконка, бердыш стрельца, мушкеты московской работы.

В четвертом зале показан состав казацко-крестьянской армии и классовое расслоение украинского казачества. Здесь — вещи и оружие знатных и рядовых казаков, крестьянских повстанцев, инструменты восставших ремесленников. В витринах собраны образцы найденных на переправе мушкетов, медных котлов для приготовления пищи, ножей, деревянных ложек в кожаных футлярах. Экспонируются скульптурные портреты казаков, выполненные московскими антропологами.

Пятый и следующие залы экспозиции посвящены последним событиям Берестецкой битвы, Переяславской Раде, краткому изложению истории Украины второй половины XVII—XVIII веков.

SUMMARY

A long way from big cities, in a quiet nook of Male (Little) Polissia, near the village of Pliasheva, Chervonoarmiysk District of Rovno Region, the "Cossacks' Tombs" Preserve is located. It is a place of hallowed memories about the battle at Berestechko in 1651 that annually attracts tens of thousands of visitors from various parts of this country and from abroad. They come to pay tribute to the fallen heroes, to explore the Museum's exhibits, to bow their heads before the remains of those who died in one of the most bloody battles in the course of the 17th-century Liberation War of the Ukrainian peoplle against the oppression of the Polish gentry.

In 1648, the working people, under the command of hetman (a Cossack military leader in Ukraine) Bohdan Khmelnytsky, rose against social, national and religious oppression of Polish and Ukrainian magnates. During the first year of the Liberation War the Cossack and peasant troops of Bohdan Khmelnytsky inflicted quite a few defeats on the Polish gentry army at Zhovti Vody (Yellow Waters), Korsun and Pyliavtsi, reached Lviv and Zamoście, then temporarily returned to Ukraine. In 1649 the hostilities recommenced with new vigour. So long as the Treaty of Zboriv, signed by the Polish king and Bohdan Khmelnytsky in August 1649, contented neither party, the Royal Seim decided in September 1650 to resume the war. Thus the Liberation War entered its second period, which reached its peak in June-July 1651 when the two armies met at Berestechko. Clad in iron armour, perfectly armed and trained troops of the Polish gentry came there with a firm resolve to subjugate, once and for all, the Ukrainian people that had risen against their rule, to make them toil for the grand lords. Bohdan Khmelnytsky brought his Cossack regiments and the rebels, not infrequently armed with axes, scythes and pickets. Islam Khan Ghiray III, who came there with the alleged purpose of supporting Khmelnytsky, turned out an unreliable ally. He fled the battle-ground, taking Bohdan Khmelnytsky his prisoner and thus putting the Cossacks and peasant army in desperate straits. The Cossacks and rebels did not surrender, they kept on fighting, but had to retreat to almost impassable marshes in which

many of them were lost. And those who managed to survive went to Bohdan Khmelnytsky (who had by that time been released from captivity) to continue the fight for the freedom of the Ukrainian people, which was crowned with an act of unification of the two brotherly peoples — Russians and Ukrainians,— that took place at the Pereyaslav Rada (assembly of representatives of the Ukrainian people established by Hetman Bohdan Khmelnytsky in the town of Pereyaslav to decide on reunification of Ukraine and Russia).

Nearly 340 years have elapsed since the cease-fire at Berestechko. The lands and the bogs that used to be the scene of fighting still bear the traces of the past events — the mortal remains of the honoured dead, some of their arms and belongings. A great number of these relics have been collected in the halls of the „Cossacks' Tombs" Museum-Preserve, built to memorialize the heroes. The aim of the guide-book is to familiarize the reader with the places associated with the historical events of 1651, with the architectural ensemble on the Isle of Zhuravlykha and with the exhibits of the „Cossacks' Tombs" Museum-Preserve.

The Camp of the Royal Troops was located on the right bank of the Styr River, now the territory of the south suburb of Berestechko. It was built by the order of the Polish King Jan Kazimierz, in June 1651. In the diagram of the battle at Berestechko, the camp fortifications are in the shape of a big rectangle, on the three sides surrounded by a rampart with twelve redoubts and a moat. The fourth side was protected by the Styr River. In the centre were the tents of the king and his dignitaries, with mounted and unmounted regiments being located next to them. There are no records providing the accurate number of the gentry army. Most likely it must have been either 150 thousand or 200 thousand men atrong, provided the armed menial staff is taken into account. The army complement was heterogeneous: royal regiments of Polish and Lithuanian lords, private armies of Polish and Ukrainian magnates, German mercenaries, the gentry's volunteer corps from every corner of Poland, some representatives of the registered Cossacks' elite, Ukrainian Uniate clergymen. Community of class interests brought all of them together.

At that time, Bohdan Khmelnytsky was encamped at Kolodne near Vyshnevets (Now Ternopil Region), where he was assembling troops (about 120—140 thousand men) and waiting for the Crimean Tatars (they

came about 28 thousand strong). His army was made up of the Cossack regiments, rebellious peasants and urban artisans. Besides, in some records there are mentionings of the representatives of the Polish petty-gentry catholics fighting in the ranks of the Cossack- peasant army against the arbitrary rule of magnates. Khmelnytsky misinformed the king by setting a rumour afloat that he was about to retreat to the eastern part of Ukraine. Guided by the rumours, the king commanded that his army should move towards Dubno and cut off Khmelnytsky's path of retreat. The reconnoitrers, however, informed the king of the approach of the Tatar and Cossack advanced detachments, with whom the gentry were to fight on the 28th and the 29th of June.

The Battle-field. In the morning on the 30th of June 1651, the fields between the villages of Soloniv and Pliasheva in the north, between Ostriv in the east and Mytnytsia in the south were crowded with hundreds of thousands of armed people. Half a million people, from both sides, met there for a battle to the death. The Cossack-peasant regiments took up the northern part of the field, the khan settled south of them, on the hill between Ostriv and Mytnytsia, with his troops disposed around the foot of the hill in a crescent-shape. The Cossacks started their defensive works by arranging several rows of carts in the semblance of a big rectangle.

The king divided his army into three parts, charging Martyn Kalinowski and Yarema Vyshnevetsky with command of the left wing. Their troops lay along the bank of the Styr River, stretching from the camp to the village of Soloniv. The right wing, stationed near the forest on the bank of the Styr, was under command of Mikołaj Potocki, a coronetted hetman, and the army centre was in command of the king himself, who had gathered here German mercenaries, a hussar regiment and all available artillery. Screened by a thick fog, both armies were getting ready for action which started at about 4 p.m. with Vyshnevetsky's cavalry charging the Cossack regiments.

The Royal army centre started an attack against the Tatars, firing the guns on the khan's camp. The Tatars did not endure the gunfire and took to flight together with their khan, leaving behind their equipment. Bohdan Khmelnytsky overtook the khan at a distance of seven kilometres from the battle-ground, trying to persuade him to come back, but the khan, waxed angry with the defeat, took him captive and drove away with him. After the Tatars' rout, the Cossack-peasant army withdrew south-east and began to

fortify there its position. North-west of the "Cossacks' Tombs" Preserve there are traces of a ploughed-up creeping barrage which in those olden days used to be part of the fortification work of the Cossack fighting camp.

According to the accounts of eye-witneses, the **Cossack-peasant camp** was on the left bank of the Pliashivka River — "along the Plisniava River". Today this dried-up branch of the Pliashivka, that has retained its original name, is in the centre of the village of Ostriv. In their letters from Berestechko, Polish lords noted a strategically convenient arragement of the camp and the military might of its earthwork. In the centre of the camp were the tents of Bohdan Khmelnytsky, the Cossack leaders and the Corinthian metropolitan Ioasaph, Khmelnytsky's ideological assistant. In the course of ten days the gentry were unsuccessfully besieging the camp on its three sides, the fourth being protected by the marshlands of the Pliashivka River.

Having elected colonel Philon Jajaliy from Kropyva their provisional hetman, the Cossacks made some daring sallies to parley with the king for an armistice in terms of the Zboriv Treaty. On the 19th of June they elected colonel Ivan Bohun from Vynnytsia as their provisional hetman.

The Fording. In the morning on the 10th of July, Bohun attempted a sally to force a crossing to clear the road for the troops. But he had not coordinated his plans with the rebels who, being ignorant of Bohun's intentions, decided that the Cossacks had left them to the mercy of fate and thus panic-stricken they all rushed to the ford. Ivan Bohun failed to hold them back, neither did he manage to return to the camp. The gentry troops broke into the camp and killed all the people that had remained there, including the metropolitan Ioasaph and his deacon Pavlos, a Greek monk. They plundered the camp and started a pursuit of the people retreating toward the marshes.

Since 1970, the Rovno Museum of Regional Studies has been carrying archaeological excavations on the site of the former ford. Over two hectares of the battleground that have been explored, revealed 90 human and 36 horse skeletons, over 5,000 objects belonging to the fighters — rank-and-file Cossacks, the Cossack leaders, peasant rebels, artisans, the Don Cossacks and Moscow strelitzs, who, as it has been ascertained, participated in the battle within the complement of Bohdan Khmelnytsky's troops. Among the finds are articles of the Polish gentry's accoutrement. The peat-soil preserved

unique wood and leather wares — Cossack and peasant foot-ware, powder flasks, utensils and arms.

Hayok Isle, situated amidst the boggy flood- lands of the Pliashivka River one and a half kilometres to the south-east of the "Cossacks' Tombs" Preserve, was, according to all available data, the scene of the heroic combat of 300 Cossacks, who on the 10th of July cushioned the Polish gentry offensive. The written sources of that time minutely describe how stubbornly the Cossacks on the surrounded island defended themselves, inflicting considerable losses upon the enemy and rejecting hetman Potocki's offer to grant them his pardon. Some more regi ments were sent against the defenders to split them into separate groups. The courageous Cossacks would not yield to the enemy and all of them lost their lives, remaining, according to Polish historians, unconquered. Today, there is a separated farm on the island. It is called Hayok (Little Grove), and only the excavated arms lost during the battle remind one of the brave Cossacks' heroic deed.

The Cossack's Pit. The small lake amidst the boggy flood-lands of the Pliashivka is believed to be the place of death of the last Cossack, out of the 300 of those fighting on the island. The Polish sources hold a mention of a Cossack who, finding a canoe on the boggy lake, throughout a couple of hours, was trying to beat off the Polich gentry men with a musket and a scythe. Standing on his dignity, he rejected the mercy offered by the king and, having been hit by fourteen bullets, he continued fighting until he was finished off by a Polish gentry man and a German mercenary.

The Monastery Area Reservation is a sandy hill in close vicinity to the Cossack's Pit. On a glade among young pine-trees there are two stone crosses, with the year 1651 carved on one of them. Here the local people buried the remains of those who fell at the fording and at the camp on the 10th of July 1651. When the construction of the "Cossacks' Tombs" Preserve was underway, a part of the cemetery was dug up and the remains of the deceased were recovered and entombed at the basement of the shrine on Zhuravlykha Island.

The ensemble of the "Cossacks' Tombs" Preserve is located on Zhuravlykha Island in the flood-lands of the Pliashivka's left bank. It was built in 1910—1914, mainly with the funds from public donations. Its central building is the three-tiered St. George Church, an inimitable example of Ukrainian baroque, constructed after the design of V. M. Maximov, a pupil of

A. V. Shchusiev, who had approved the project. Both the iconostasis of the church, which is at the same time its western wall, and some of the interior wall-paintings were executed by I. S. Izhakevych, a famous Ukrainian painter. In the subterranean tier of the shrine the remains of the dead Cossacks and rebels, recovered on the site of the battle at Berestechko, are kept.

In 1912, the St. Michael Church, built in 1650, was removed from the neighbouring village of Ostriv onto the territory of the Preserve. An underground passage, 50 metres long, connects it mith the lower tier of the St. George Church. The excavations on the site of the former St. Michael Churh at the village of Ostriv ascertained that in its chapel had been entombed the Corinthian metropolitan Ioasaph and the Greek monk Pavlos, killed at the Cossack-and-peasant camp on the 10th of July 1651.

The "Cossacks' Tombs" Museum is located on the territory of the Preserve, in the former monastety building. The exhibits are displayed in seven halls and elucidate mainly the developments at Berestechko in 1651. Its first hall contains the materials pertaining to time preceding the Battle. In the second hall there is a diorama showing the beginning of the battle — Vyshnevetsky's unsuccessful attack of the Cossacks' field camp. The third hall, filled with the original exhibits obtained at excavations, offers specimens of Cossacks' arms. One show-case is devoted to bullet moulding, in another one the accoutrement of the Polish gentry is collected, and next to it is a glass-case with pieces of personal equipment and belongings of the Don Cossacks and Moscow strelitzs, which include breast-crosses and a small icon, a Berdan rifle of a strelitz and muskets of Moscow workmanship.

The fourth hall shows the social structure of the Cossack-peasant army and class stratification of the Ukrainian Cossacks. Here one can see things and arms of the Cossack nobility and those of common Cossacks, peasants, rebels, and tools of the risen craftsmen. The show-cases exhibit collections of various muskets, copper vessels for cooking food, knives and wooden spoons in leathern cases. Among the exhibits are sculptural portraits of Cossacks, executed by Moscow anthropologists.

The exhibits of the fifth hall cover the final events of the Berestechko battle, the Pereyaslav Rada, provide a brief exposition of the history of Ukraine in the 17th—18th centuries.

ЗМІСТ

Справочное издание

Свешников
ИГОРЬ КИРИЛЛОВИЧ

МУЗЕЙ-ЗАПОВЕДНИК
«КАЗАЦКИЕ МОГИЛЫ»

Путеводитель

Художественное оформление
ПЛЕСКАНКО Ивана Петровича

Львов, «Камэняр»
(На украинском языке;
резюме на русском и английском языках)

Художній редактор *В. І. Сава*
Технічний редактор *З. Ф. Стецьків*
Коректор *Є. Ф. Русин*
Фото *М. О. Голяка, В. Ф. Філоненка, Б. А. Шевчука, І. К. Свєшнікова*
Переклад англійською мовою *Т. В. Слєти*

ИБ № 1934

Здано на складання 31.08.89. Підписано до друку 09.07.90.
БГ 04297. Формат 60×70 1/16. Папір офс. № 1. Гарнітура таймс.
Офсетний друк. Умов. друк. арк. 4,68+12 вкл. Умов. фарбовідб. 9,85. Обл.-вид. арк. 5,18+1,02 вкл.
Тираж 75 000 пр. Замовлення 20-0. Ціна 65 к.
Видавництво «Каменяр». 290008, Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005, Львів, Зелена, 20.

Свєшніков І. К.

С24 Музей-заповідник «Козацькі могили»: Путівник /Худож. оформл. І. П. Плесканка.— Львів: Каменяр, 1990.— 94 с.: іл., 11 арк. іл.— Рез. рос. та англ. мовами.

ISBN 5-7745-0247-3: 65 к., 75 000 пр.

Путівник по музею-заповіднику — козацькому меморіалу, створеному на місці Берестецької битви 1651 р., знайомить з подіями героїчної боротьби козаків та селян проти польсько-шляхетського поневолення, із побудованими тут пам'ятниками, експозицією діючого музею.

Автор — відомий вчений-археолог, провідний науковий працівник Інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук.

С $\frac{0503020902-066}{М214(04)-90}$ 6-90

ББК 63.3(Ук—4Ро)

65 к.

КАМЕНЯР